

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη
τέως Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας
της Ακαδημίας Αθηνών, μόνιμη αμισθί επιστ. συνεργάτις

Η γυναίκα στην Αθήνα τα πρώτα εκατό χρόνια από την ελληνική ανεξαρτησία

Περισσότερα Αθήνα

Κυρίες και κύριοι,

Ευχαριστώ την Δημοτική Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη και κυρίως την κ. Μαγδαληνή Παναγιωτοπούλου για την πρόσκληση να είμαι μαζί σας σήμερα, για να μιλήσω για τη γυναίκα στην Αθήνα, την αστή και νεοαστή, την Πλακιώτισσα και τη χωρική που αναζήτησε στο κλεινόν άστυ εργασία.

Το θέμα είναι ιδιαίτερα ευρύ και μόνον ορισμένες πτυχές του, εγγύτερες προς το ερευνητικό μου πεδίο, που είναι ο παραδοσιακός-λαϊκός πολιτισμός, στον περιορι-σμένο χρόνο μιας διάλεξης, μπορώ να διεξέλθω. Εξ άλλου είναι πολλές οι λαογρα-φικές-εθνογραφικές ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές έρευνες για την γυναικεία παρουσία, τους αγώνες και τα επιτεύγματα κατά τη διάρκεια δύο αιώνων ελεύθερης ζωής στην Ελλάδα και κυρίως στην πρωτεύουσα. Και είναι δίκαιο να αναφέρω εδώ ενδεικτικά ονόματα, γυναικών κυρίως, που ασχολήθηκαν συστηματικά στο πλαίσιο συγκεκριμένων ερευνών τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα και τις δύο πρώτες του 21^{ου} με το γυναικείο ζήτημα από διάφορες οπτικές γωνίες, **όπως η Ελένη Βαρίκα, η Κούλα Ξηραδάκη, η Κατερίνα Δαλακούρα, η Σιδηρούλα** Ζιγού-Καραστεργίου, η Δήμητρα Τζανάκη (Δούλα και κυρά: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897, Αθήνα: Σαββάλας, 2007), η Λήδα Παπαστεφανάκη, η Δήμητρα Σαμίου, η Ποθητή Χαντζαρούλα, η Αγγέλικα Ψαρρά και μια σειρά άλλων γυναικών και ανδρών, Βεβαίως αναφέρω επίσης τον Νίκο Ποταμίανο και τον Θωμά Σιταρά. Οι αθηναιογράφοι είναι πολλοί και πολλοί περισσότεροι οι λογοτέχνες και ποιητές που έχουν περιγράψει ή σχολιάσει θέματα κοινωνικά της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα. Αναφέρω μόνον τον **Δημ. Καμπούρογλου**, τον **Μπάμπη Άννινο**, τον **Βλάση Γαβριηλίδη**, που αφιέρωσαν βιβλίο για τις γυναίκες και από τους συγγραφείς τον Παπαδιαμάντη, που κίνησε κυριολεκτικά τη ζωή των καθημερινών γυναικών στις φτωχογειτονίες της Αθήνας, όπου έμεινε και τον **Στίλπωνα Κυριακίδη** για το βιβλίο του "Αι γυναίκες εις την λαογραφίαν" στη σειρά των εκδόσεων του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, ακριβώς στο τέλος της περιόδου που μας ενδιαφέρει εδώ. (1923).

Το θέμα θα προσεγγίσω ακροθιγώς με κίνδυνο να αφήσω απέξω σημαντικές πτυχές του, μέσα από την προβληματική της μη ύπαρξης μιας ενιαίας ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας. Η αναφορά στη διαδρομή της γυναικείας παρουσίας στην αγροτοποιομενική, την ημιαστική μεταβατική αλλά και την αστική κοινωνία δεν είναι και τόσο εύκολη υπόθεση, ιδιαίτερα για την ιστορική περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ.

Με θεματικούς άξονες προσέγγισης τα ηλικιακά στάδια της γυναικείας ζωής με τα ιδιαίτερα βιολογικά φαινόμενα που τα συνοδεύουν, τη θέση της γυναίκας όλον τον 19^ο αιώνα στην Αθήνα, στην οικογένεια μέσα από τον βασικό της ρόλο ως μητέρας και συζύγου, τη συμμετοχή σε δραστηριότητες και στην οικονομία της οικογένειας, της κοινότητας και του έθνους, τις αναπαραστάσεις της στο λαϊκό φαντασιακό (π.χ. νεράιδες, μάγισσες, λάμιες, στρίγγλες, αντρογυναίκες, αμαζόνες, μονοβύζες, δράκισσες κ.ά.), τον ρόλο της στο παραμύθι, ως η ιδανική γυναικεία μορφή ωραία- πεντάμορφη, καλή, έξυπνη και δραστήρια, ως γυναίκα και ως σύζυγος, μάνα (καλή η κακή), ως μητριά, πεθερά, γριά κ.ο.κ. η αναφορά και μόνον στην θεματολογία θα εκάλυπτε τα όρια μιας διάλεξης. Η σχέση της γυναίκας, τέλος, με τον θάνατο ως το πέρασμα από την ανυπαρξία στην ύπαρξη και το αντίστροφο. Δεν είναι τυχαίο ότι στις επικρατέστερες διαδοχικά στην περιοχή μας θρησκείες δύο γυναικείες μορφές φαίνεται να χρησιμεύουν για το πέρασμα από

τον μόνο βέβαιο-πραγματικό επίγειο κόσμο στον άλλο τον υποθετικό, αλλά αναγκαίο, (άλλη ζωή, άλλος κόσμος, Κάτω κόσμος, Παράδεισος – Κόλαση, Ουρανός) μετά το θάνατο: Η Δήμητρα που κατάφερε να ανεβεί στον Όλυμπο, αφού με την κόρη της Περσεφόνη εξασφάλισε την ομαλή αναγέννηση της ζωής, μέσω του θανάτου του σώματος και η Παναγία η οποία με τη γέννηση του Ιησού μέσα στο σπήλαιο, που παραπέμπει στη γέννηση του Δία και τους Κορύβαντες, *γέφυρα μετάγουσα τους εκ γης προς ουρανόν, κλίμαξ γήθεν, βαστάζουσα τον βαστάζοντα πάντα*. Και οι δύο άμεσα συνδεδεμένες με την διαδικασία της σποράς και της γονιμότητας για την εξασφάλιση της σοδειάς δέχονται τις τιμές και τις προσφορές (πανσπερμία-πολυσπόρια), γονιμοποιούν τη γη που ανθεί κάθε χρόνο, καρπίζει και τρέφει τους θνητούς. Η αντίληψη αυτή υπαγορεύει μια σειρά από τελετουργικές ενέργειες και πράξεις όχι μόνο κατά τη διάρκεια της εξόδου από τη ζωή συγκεκριμένου ανθρώπου αλλά κατά τη διάρκεια του ενιαυτού με τα μνημόσυνα, τα νεκρολατρικά δρώμενα και τις εκδηλώσεις χαρμολύπης με πρωταγωνιστικές μορφές τις γυναικείες, που αναλογικά με τη γη δέχονται, θερμαίνουν και τροφοδοτούν το σπέρμα της ζωής και διατηρούν ζωντανή τη μνήμη των προγόνων. Έτσι δεν θα μπορούσε η γη να μη προσωποποιείται ως γυναίκα αντιφατική κατά το πρότυπο της Αφροδίτης, της Ήρας, της Εύας, και βέβαια νέα, όμορφη και ελκυστική.

Η μελέτη της γυναικείας παρουσίας από τη σκοπιά της λαογραφίας-ανθρωπολογίας, θα μπορούσε να αποτελεί θέμα ενός ή και πολλών συνεδρίων. Ο ρόλος, ή καλύτερα οι ρόλοι που η γυναίκα αναλαμβάνει να παίξει σ' αυτόν τον συγκεκριμένο χώρο είναι πολλοί και εκτυλίσσονται γύρω από δύο βασικούς άξονες: *τον κύκλο του χρόνου και τον κύκλο της ζωής*, γύρω από τους οποίους ως γνωστόν περιστρέφονται οι υποχρεώσεις της στα πλαίσια της οικογένειας, της κοινότητας, της θρησκείας, της μαγείας, των αντιλήψεων για τον κόσμο, της κοσμοθεωρίας. Έτσι ο ρόλος της κόρης, της μητέρας, της γιαγιάς, διασταυρώνεται με εκείνον της αγρότισσας, της βόσκισσας, της θερίστριας, της εργάτριας στον καπνό ή στο εργοστάσιο κλπ. Παράλληλα είναι η ιέρεια στο σπίτι με όλες τις υποχρεώσεις προς την εκκλησία και σε δύσκολες περιστάσεις αναλαμβάνει την επικοινωνία ακόμη και με υπερφυσικά όντα στα οποία πιστεύει περισσότερο από τους άντρες. Στην παραδοσιακή κοινωνία, αγροτική ή αστική, ο τόπος είναι συγκεκριμένος και σπάνια αλλάζει, μόνο σε περιπτώσεις γάμου της γυναίκας σε άλλο οικισμό και σπανιότερα στα ξένα. Είναι ο χώρος του σπιτιού, της γειτονιάς, του συγκεκριμένου δρόμου, όπου ευρίσκεται η οικογενειακή περιουσία (χωράφι, στάνη, εργαστήριο) και όπου εξαντλεί τη δραστηριότητά της. Σήμερα και ο αγροτικός χώρος βιώνει έναν ιδιότυπο εξαστισμό και η έννοια του χώρου έχει ατονήσει ή και εξαφανισθεί.

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια ανασύνθεσης της ιστορικής-κοινωνικής παρουσίας των γυναικών, απαλλαγμένης εν πολλοίς από τις θεωρητικές προσεγγίσεις των αγωνιστικών προσπαθειών φεμινιστικών οργανώσεων των προηγούμενων δεκαετιών. Με δεδομένες τις κατακτήσεις των γυναικών η έρευνα προσπαθεί να φωτίσει πτυχές από το γυναικείο παρελθόν με σκοπό να διαπαιδαγωγήσει τις νεότερες γενιές αγοριών και κοριτσιών για τους σύγχρονους δύσκολους ρόλους, συχνά με αχαρτογράφητες περιοχές, για να χρησιμοποιήσω έναν όρο του συρμού.

Οι πρώτες συζητήσεις για γυναικεία μόρφωση και χειραφέτηση θα μπορούσαμε να πούμε ότι βρίσκεται στο έργο του Ρήγα «Σχολείον των ντελικάτων εραστών», υπό την επίδραση του Γαλλικού διαφωτισμού. Είναι ένα εγχειρίδιο για τις σχέσεις των νέων, αγοριών και κοριτσιών, για το οποίο και κατηγορήθηκε ο Ρήγας.

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΣ.

Ἡ ἄκρα ἔφεσις ὅπου ἔχω εἰς τὰ νῦν δάσω μίαν ἀμυδρὸν ἰδέαν τὴν κατὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴν ἠθονικῶν ἀναγκάσεων, αἱ ὁποῖαι καὶ εὐφραίνουσι, καὶ τὰ τῆς τρόπων τινὰ ἐπινοηθῶν, μὲ παρεκίνησε νὰ ἀναλάβω τὴν μετάφρασιν τῶν ἱστοριῶν τούτων, ὅπου ἐνεκαυτῶ νὰ ἠδύω, καὶ νὰ ἀναμείλω τὸν ἀναγνώστην μου.

Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ δὲν πύουσι πάντοτε οἱ φιλοκατηγόροι νὰ ἐκταρῶνται πείσεις, διὰ νὰ ἐξασπῶν τὴν γλώσσαν τους, νομίζω ὅτι ἔδωκα μερῶν, καὶ ἐπεὶ, πῶς ἐκλεξα ἐρωτικὴν ὕλην (πρῶτον ὅπου συνειθίζεται ἀπὸ κάθε τῆς ἀνθρώπου τῶρα εἰς τὸν αἰῶνα μας, καθὼς εἶναι γνωστὸν) ἐρωτικὴν λέγω ὕλην διὰ γύμνασιν τῆς φιλοσοφίας μου, καὶ ὄχι ἄλλην. Ἀποκρίομαι λοιπὸν, ὅτι οἱ ἐμπειροχόμενοι τῶ παρόντι διδασκῶντες, εἰς ὑπανδρείαν καταντοῦν, ἢ ὁποῖα εἶναι μυστήριον, καὶ ἄς μὴν πολυλογῶν.

Ἡ μετάφρασίς μου εἶναι ἐλευθέρα, ἠγάπων μόνον κατὰ νόημα (ἐμπρόθετα καὶ μερικῶς) ἐπειδὴ καὶ ὄν ἀκολουθοῦσα κατὰ λέξιν τὸν συγγραφέα, μὲ φαίνεται, πῶς δὲν ἐγένετο κατὰ κλήρος μὲ τὸ ὄρος τῆς γλώσσας μας, διατὶ ἔχει ἢ κάθε μίαν τὸν ἰδιοϊτισμὸν τῆς.

Τελευταῖον λαμβάνω τὴν τόλμην νὰ προσφέρω αὐτὴν τὴν ἀπαρχὴν τῶν κειμένων μου εἰς ὅσας ταῖς ἀισθαντικαῖς νέαις καὶ νέαις (ὡσάν ὅπου ὅλον τὸ διδόνον ἐνάγεται βεῖς τὴν νεανικὴν ἡλικίαν) οἱ ὁποῖοι ἐλπίζω πῶς θέλουν τὴν δεξιῶν, εὐμενῶς, διὰ νὰ μὲ παρεκινήσουν μὲ τοῦτο, νὰ ἐπιχειρησῶ καὶ ἄλλο πόνημα ἐξέσωσε.

Ο ΡΗΤΑΣ

Οι πρώτες γυναίκες που μορφώνονται είναι οι κόρες των διδασκάλων του γένους και βέβαια ὅσες βρισκόταν εκτός του ελλαδικού υπόδουλου χώρου.

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αἰώνα, πριν ακόμα θεσμοθετηθεῖ ἡ πρόσβαση των γυναικῶν στην εκπαίδευση, σημειώνεται ἡ πρώτη δημόσια παρουσία των εγγράμματων γυναικῶν στην πνευματικὴ ζωὴ καὶ κίνηση. Εκτός ἀπὸ τὸν κύκλο των Φαναριωτισσῶν με τὸ πλούσιο – μεταφραστικὸ κυρίως – ἔργο, γυναίκες που κινούνται στο περιβάλλον γνωστῶν ελλήνων διαφωτιστῶν ἢ σε κύκλους λογίων καὶ εμπόρων που μετέχουν στη διαφωτιστικὴ ανανεωτικὴ κίνηση, ὡπως ἡ Ανθή Οικονόμου, κόρη του Κωνσταντίνου Οικονόμου του ἐξ Οικονόμων, ἡ Ευανθία Καΐρη (1799-1866), ἀδελφὴ του Θεόφιλου Καΐρη, ἡ Μητιῶ Σακελλαρίου, σύζυγος του ἱατροφιλόσοφου Γεωργίου Σακελλάρου καὶ κόρη του Χαρίσιου Μεγδάνη, ἱερέα καὶ συγγραφέα, καὶ ἡ Φωτεινὴ

Σπάθη, κόρη του έμπορου και υποπρόξενου της Αγγλίας στη Σάμο Θεόδωρου Σπάθη, εμφανίζονται με δημοσιεύσεις που απευθύνονται στις ομόφυλές τους με στόχο να συνδράμουν στο έργο της μορφωτικής αναγέννησης του «γένους». Η Ευανθία Καΐρη, για παράδειγμα, αλληλογραφεί με τον Αδαμάντιο Κοραή στο Παρίσι, μεταφράζει γαλλικά έργα για να βοηθήσει τις «συνηλικιώτιδας παρθένους», συνθέτει τον Νικήρατο το 1826, που χαρακτηρίστηκε ως το πρώτο πατριωτικό δράμα που γράφτηκε και εκδόθηκε στη διάρκεια του Αγώνα, και συντάσσει την «Επιστολή Ελληνίδων τινών προς Φιλελληνίδας» (1825), παρεμβαίνοντας με τον τρόπο αυτό άμεσα στη προσπάθεια διαμόρφωσης ευνοϊκής στάσης στο δυτικό κόσμο για την πολιτική επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Επίσης, σε μια τόσο πρώιμη εποχή, στη Φιλόμουσο Εταιρεία που συστήνεται στην Αθήνα το 1813 με εκπαιδευτικούς στόχους μετέχουν και γυναίκες, ενώ η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου καταγράφει στο αυτοβιογραφικό της κείμενο τις εμπειρίες, τις αντιστάσεις και τις αντιδράσεις που οι κοινωνικές συνθήκες δημιουργούν σε μια νέα γυναίκα στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η παρουσία αυτή των γυναικών αποκτά μαζικότερα και διακριτά χαρακτηριστικά μετά την εμφάνιση του οργανωμένου ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση των κοριτσιών (μετά τη σύσταση δηλαδή του ελληνικού κράτους και την έναρξη των μεταρρυθμίσεων στον οθωμανικό χώρο, το 1830 και 1839 αντίστοιχα) και κυρίως μετά τη δυνατότητα πρόσβασης των γυναικών στη μισθωτή εργασία και τη σταδιακή είσοδό τους σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, αξιοποιώντας το εφόδιο της εγγραμματοσύνης τους. Η δραστηριότητα των εγγράμματων γυναικών αποτυπώνεται σε τρία κυρίως –με βάση την πυκνότητα ή το συλλογικό των παρεμβάσεών τους– κοινωνικά/πολιτισμικά πεδία: α) στο πεδίο των γραμμάτων και της πνευματικής ζωής, β) της κοινωνικής πρόνοιας και εκπαιδευτικής μέριμνας, και γ) των κοινωνικών κινημάτων, με αίτημα τα κοινωνικά και στη συνέχεια τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών. Η γραφή, η δημοσίευση έργων (λογοτεχνικών, εκπαιδευτικών, επιστημονικών, κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού) είναι το πρώτο πεδίο στο οποίο εκδηλώνεται η γυναικεία παρουσία, ενώ η φιλανθρωπική/φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα και η κινηματική/φεμινιστική κίνηση ακολουθούν, καθώς διαμορφώνεται και ενισχύεται η κοινωνική και η συλλογική συνείδηση φύλου των γυναικών, όπως και η πολιτικοποίηση της δραστηριότητάς τους. Η συμμετοχή των γυναικών εκπαιδευτικών (διδασκαλισσών, καθηγητριών, πανεπιστημιακών) σε όλη αυτήν τη γυναικεία δραστηριότητα είναι αξιοσημείωτη τόσο από την άποψη των αριθμών όσο και των ποιοτικών της χαρακτηριστικών, καθώς συνιστά την κοινωνική/επαγγελματική κατηγορία γυναικών που αναδεικνύει με τη δική της επαγγελματική διεύρυνση (από τις δασκάλες στις καθηγήτριες και τις πανεπιστημιακούς) τις γενικότερες κοινωνικές αλλαγές και προσανατολίζει τα πεδία παρέμβασης και το είδος των γυναικείων διεκδικήσεων.

Η Αθήνα το 1832, ένα μικρό αγροτικό κέντρο, χωρίς οδικό δίκτυο, -είναι παροιμιώδης η αναφορά όλων όσοι την επισκέπτονται στην σκόνη-, αμέσως μετά την απελευθέρωση, καλείται να παίξει το ρόλο του διοικητικού κέντρου του νέου κράτους. Το νέο κράτος αποκτά μια αίγλη και μόνον από την σημασιολογική διάσταση του ονόματος της Αθήνας παγκοσμίως. Το κλεινόν άστυ, προσπαθεί να φανεί αντάξιο του λαμπρού παρελθόντος του. Έτσι γκρεμίζονται κατάλοιπα της οθωμανικής κυριαρχίας και επιχειρείται η αισθητική αναβάθμισή της με νεοκλασσικά και αρχαιοπρεπή κτίρια, όπως το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο, τα διάφορα μέγαρα και τα λοιπά μνημειακά κτίρια. Η Αθήνα, επίσης, προσπαθεί να φτάσει τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και υιοθετεί νέους τρόπους ψυχαγωγίας, όπως το θέατρο, τα λουτρά, τους περιπάτους και τα τυχερά παιχνίδια.

Το 1832 ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, που καταγόταν από την Πόλη φθάνει εδώ για να εγκατασταθεί στη νέα πρωτεύουσα. Η πρώτη του εντύπωση αφορά την παράγκα του τελωνείου και την πρόσβαση στο δρόμο που οδηγεί στην Αθήνα:

«Εις αυτήν δε διά ξυλίνης κλονουμένης κλίμακος ανερριχήθημεν ίνα καταλύσωμεν μέχρις ού μας προμηθευθώσιν οι ίπποι οι μέλλοντες να μεταφέρωσιν ημάς εις Αθήνας. Αλλά και αφ'ού, μετά δυσκολίας, οι λεγόμενοι ίπποι, οίτινες κατά το πλείστον ήσαν ημίονοι ή και όνοι, ευρέθησαν συλλεγόντες μακρόθεν, έμενεν έτι επίπονον πρόβλημα εις αυτούς και ημάς. Διότι το αρχαίον Αλίπεδον, το

επί της ακμής των Αθηνών και δια της φιλοπονίας των Αθηναίων εις ένφυτον Πεδίον μεταβληθέν, είχαν εκ της εκβαρβαρώσεως της χώρας, μεταπέσει αύθις εις την πρώτην αυτού κατάστασιν και τα κτήνη ημών διοδεύοντα αυτό είχαν σχεδόν μεταβληθή εις ιπποποτάμους, έχοντα ύδωρ και ιλύν μέχρι της κοιλίας.

Ο ίδιος το 1853 γράφει: «Ότε προ τριακονταετίας απεδήμησα το πρώτον εις τας Αθήνας, εύρον αυτάς άμορφον σωρόν συντριμμάτων και μεταξύ ερειπίων νέων βεβηλούντων τα αρχαία ερείπια εύρον τινάς πενιχράς καλύβας, ανερχόμενος επί της Ακροπόλεως προς τα πλευρά αυτής».

Η Αθήνα ήδη από την Τουρκοκρατία φιλοξενούσε ορισμένους ευρωπαϊούς μόνιμους κατοίκους: αναφέρονται στα 1810 από τον Hobhouse 7-8 σπίτια «φράγκων», ιδίως Γάλλων. Τα αρχαία μνημεία της πόλης αποτελούσαν πόλο έλξης των ευρωπαϊών περιηγητών, των οποίων ο αριθμός αυξανόταν διαρκώς από τα τέλη του 18ου αιώνα, τόσο που ο ντόπιος υπηρέτης του Hobhouse εκτιμούσε ότι «η Αθήνα σύντομα θα αποκτούσε και ταβέρνα» (Hobhouse 1813, τ.1, σ.302). Η εγκατάσταση ευρωπαϊών αρχαιολόγων στην Αθήνα, πλάι σε ερασιτέχνες όπως ο Σλήμαν, συστηματοποιήθηκε με την ίδρυση της Γαλλικής αρχαιολογικής σχολής το 1846, και αργότερα της Γερμανικής το 1874, της Βρετανικής το 1885 κλπ. Η μεγάλη τομή, ασφαλώς, ως προς την εγκατάσταση «ξένων» (Ελλήνων και αλλοδαπών) επήλθε, όταν η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους το 1834. Η Αυλή, τα υπουργεία και οι πρεσβείες λειτούργησαν ως μαγνήτης και στελεχώθηκαν κυρίως με αλλοδαπούς. Στην πρωτεύουσα εγκαταστάθηκαν γραφειοκράτες και επιστήμονες, ιεραπόστολοι και τυχοδιώκτες, επιχειρηματίες και διπλωμάτες, καθώς και κάποιοι από τους Φιλέλληνες που είχαν έρθει να πολεμήσουν στην επανάσταση του 1821 και στη συνέχεια αποφάσισαν να παραμείνουν στην απελευθερωμένη χώρα. Γύρω από την Αυλή του βασιλιά (Βαυαρού το 1833-62, Δανού το 1864-1973) και τους ξένους διπλωμάτες δημιουργήθηκε μια κοσμοπολίτικη μικρο-κοινωνία αποτελούμενη σε μεγάλο βαθμό από «Φράγκους», Έλληνες με δυτικούς τρόπους και κουλτούρα (Φαναριώτες και ομογενείς) και μέλη της τοπικής ελίτ. Αναμνήσεις, ημερολόγια και αλληλογραφία κυριών της Αυλής όπως η Lyt δίνουν μια ζωηρή εικόνα των συναναστροφών στους κοσμικούς αυτούς κύκλους της Αθήνας, και του βαθμού στον οποίο η κοινωνική ζωή των νεοφερμένων βασιζόταν στους συμπατριώτες τους ή άλλους αλλοδαπούς.

Η πιο μαζική εισροή πληθυσμού από τη δυτική Ευρώπη ήταν, ασφαλώς, οι χιλιάδες Βαυαροί και λοιποί Γερμανοί που ήρθαν στην Ελλάδα με τον Όθωνα από το 1833 κ.ε. Επιπλέον, από τους 5.000 Βαυαρούς στρατιώτες που ήρθαν στη χώρα το 1834-38, πάνω από χίλιοι ήταν τεχνίτες με εξειδικευμένες γνώσεις στην οδοποιία, τις κατασκευές, την κηπευτική κλπ. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού αυτού συγκεντρώθηκε στην Αθήνα, δουλεύοντας στην κεντρική διοίκηση αλλά και ιδρύοντας τυπογραφεία, βιβλιοπωλεία, πανδοχεία, εστιατόρια και φαρμακεία. Μετά το τέλος της «Βαυαροκρατίας» το 1843 οι Γερμανοί αξιωματούχοι, στρατιώτες και υπάλληλοι αποχώρησαν μαζικά από την Ελλάδα. Αρκετοί ωστόσο έμειναν πίσω, έχοντας παντρευτεί με Ελληνίδες ή έχοντας αποκατασταθεί επαγγελματικά στην Αθήνα ως τεχνίτες, έμποροι και επιστήμονες: το 1862 υπολογίζονταν σε 400 άτομα.

Διοικητικές αρχές, υπάλληλοι του Κράτους, ξένοι επιτετραμμένοι, νομομαθείς, αρχιτέκτονες, (Βαυαροί, Ιταλοί, Γάλλοι, που εργάζονται στα τεχνικά έργα, στα μεταλλεία του Λαυρίου), η νέα οικονομική τάξη, που προέκυψε από την αγορά των τουρκικών ιδιοκτησιών και την μετακόμιση κεφαλαίων από την Κωνσταντινούπολη και αλλού (τραπεζίτες, κτηματίες, βιομήχανοι). Μετασχηματίζεται λοιπόν η Αθήνα αργά και σταθερά σε ένα αστικό κέντρο, που ζει για πολλά χρόνια σε δύο παράλληλες ταχύτητες. Εκείνη του αγροτικού και εργατικού πληθυσμού που οργανώνει και εξυπηρετείται από τις παραδοσιακές δομές (ετήσιες και εβδομαδιαίες εμποροπανηγύρεις, βιοτεχνικές απασχολήσεις) και ακολουθεί τον πατροπαράδοτο τρόπο ζωής, προσπαθώντας να επιβιώσει και να βελτιώσει τον τρόπο ζωής του. Και σπό την άλλη η ολιγαριθμότερη τάξη των μεγάλων ιδιοκτητών γης, ντόπιων και νεήλυδων, των δημοσίων υπαλλήλων, των δικηγόρων και δικαστών, των βουλευτών, των μορφωμένων που επισκέπτονται συχνά αστικά κέντρα στην Ελλάδα και το εξωτερικό, διαβάζουν περιοδικά και εφημερίδες εισάγουν στη μικρή κοινωνία νέα ήθη τόσο στην εξωτερική εμφάνιση και την οικοσκευή όσο και

στη συμπεριφορά. Οι γυναίκες τους εγκαταλείπουν την παραδοσιακή ενδυμασία, **ντύνονται με τις συνήθειες του συρμού**, πηγαίνουν σε σχολεία ή **διδάσκονται κατ' οίκον**, κι αφού μαθαίνουν γράμματα ενημερώνονται από τα περιοδικά ή και τις εφημερίδες της εποχής, συντάσσουν οι ίδιες ενδιαφέροντα ημερολόγια, πηγαίνουν εκδρομές και γενικά καθιερώνεται ένας νέος τύπος μοντέρνου εξωτερικά αλλά παραδοσιακού στην ουσία ανθρώπου, του επαρχιώτη αστού. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης, στο βιβλίο του *Αι γυναίκες* (47), γράφει για την πρόοδο αυτή: «*Πόσον δε ηυφράνθην προχθές ιδών δεκαπενταέτιδα περίπου δεσποινίδα από τας παρθενικωτέρας και λευκοτέρας των Αθηνών και οικογενείας όντως πατριαρχικής, ταξειδεύουσαν κατάμονην από Κηφισιάς εις Αθήνας και διαλεγομένην ελεύθερα μετά των εν τω βαγονίω γνωστών της κυρίων*».

Όλα αυτά, βέβαια, οι χοροεσπερίδες και οι δεξιώσεις, ήταν «καινά δαιμόνια» σε μια πόλη που μέσα σε ελάχιστα χρόνια εξελίχθηκε από ασήμαντη επαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου. «Μια ενδιαφέρουσα ιστορία λέει ότι όταν έφτασε για πρώτη η Αμαλία στο δεύτερο παλάτι, την Οικία Βούρου που στεγάζει σήμερα το Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, οργανώθηκε ανακτορικός χορός για την υποδοχή της. Οι Αθηναίοι δεν τα ήξεραν αυτά, τους ήταν παντελώς άγνωστα. Πρώτη φορά έβλεπαν κόσμο με επίσημη ενδυμασία, πρώτη φορά έβλεπαν φωταψίες. Άκουγαν μουσικές που δεν τις είχαν ξανακούσει ποτέ, έβλεπαν χορούς τους οποίους αγνοούσαν. Όσο προχωρούσε η βραδιά, μαζεύτηκε σχεδόν όλη η πόλη έξω από το παλάτι. Κάθονταν σε απόσταση από το παλάτι, μην τολμώντας να πλησιάσουν, και κοίταζαν με περιέργεια». Και βέβαια παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον το πώς πήγαιναν οι κυρίες τις εποχής σε αυτές τις χοροεσπερίδες. Διότι έπρεπε μεν να είναι ντυμένες ανάλογα με την περίπτωση, αλλά παράλληλα έπρεπε και να βαδίσουν σε λασπωμένους δρόμους, για να φτάσουν ως εκεί. Για να μη λερωθούν, λοιπόν, τα ακριβά τους ρούχα, υπήρχαν χαμάληδες Μαλτέζοι, οι οποίοι τις κουβαλούσαν στην πλάτη, ώστε να φτάσουν σώες αισθητικά στον προορισμό τους».

Οι επαρχιώτες από τις αγροτικές περιοχές ήταν φτωχοί και απομονωμένοι στα μισοερειπωμένα οικήματα, που ενοικίαζαν οι Αθηναίοι και απ' την άλλη οι αστοί και νεοαστοί ευκατάστατοι που επιδείκνυαν με κάθε ευκαιρία την οικονομική τους κατάσταση και κυκλοφορούσαν στους καλύτερους δρόμους της πρωτεύουσας. Οι συνοικίες χωρίστηκαν λοιπόν σε νοτιοδυτικές με τους επαίτες, τους φτωχούς και τους περιθωριοποιημένους και σε βορειανατολικές με τους κοσμικούς πολίτες.

Το 1857 γίνεται σύμβαση για τον φωτισμό της Αθήνας με αερίοφως (γκάζι). Ως τότε φωτιζόταν με λυχνάρια του λαδιού. Την ίδια περίοδο η πλατεία Ομονοίας αρχίζει να διαμορφώνεται και να ισοπεδώνεται. Μόνο η Πειραιώς είναι διαμορφωμένος δρόμος. Περιτριγυριζόταν από μάνδρες, μέσα στις οποίες είχαν εγκαταστήσει τα Αθηναϊκά βουστάσια και κατσικάδικα. Από το μέσον της περνούσε η ρεματιά της Σταδίου που παρέσυρε τα σκουπίδια της Ομόνοιας μακρύτερα κοντά στον Κολωνό και αργότερα στην έρημη Καλλιθέα και τελευταία στο Μπραχάμι, μεταξύ Αθήνας και Παλαιού Φαλήρου.

Ο Αλέξ Παπαδιαμάντη στο χρονογράφημά του *Το Θαλάσσωμα* : (Νέον Άστυ, 13 Σεπτεμβρίου 1906) γράφει:

« Καθώς ενέσκηπεν η καταιγίς το απομεσήμερον, και όλοι τ' ουρανού οι καταρράκται επί δύο ώρας αδιάκοπα, μετά βρόντου και ιαχής και με βολίδας αστραπών, έλουον την πόλιν, όλα τα νερά της Πλάκας και μέρος από την οδόν Κηφισιάς και υπό το Κολωνάκι ενωθέντα εις βαθύν και παφλάζοντα χείμαρρον μετά φοβερού πατάγου κατήρχοντο κάτω της Μητροπόλεως, δια του κατηφορικού δρομίσκου, καταπληρούντα εδώ κ' εκεί πολλά μαγαζιά, και όλα τα υπόγεια. Όλοι οι δρόμοι γύρω από το παλαιόν τζαμί είχαν γίνει ποτάμια. Ο σταθμός του σιδηροδρόμου έγινε λίμνη... »

Ο τύπος και οι λογοτέχνες και ποιητές της εποχής (Μητσάκης, Ροΐδης, Παπαδιαμάντης, Ξενόπουλος, Μωραϊτίδης, Κονδυλάκη, Σουρής, Γαβριηλίδης, Άννινος αποτυπώνουν με τον καλύτερο τρόπο την εικόνα της Αθήνας με τις αντιθέσεις της.

Η αγροτική και η αστική κοινότητα λειτουργούν και συνυπάρχουν συμπληρωματικά στα γεωγραφικά όρια της Ελλάδας αυτής της περιόδου. Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και η πρωτεύουσα λειτουργεί έτσι. Πρόκειται για δύο παράλληλες όψεις του ενιαίου αγροτο-αστικού κόσμου. Με αγροτικό και βιοτεχνικό-εμπορευματικό χαρακτήρα αντιστοίχως. Ακριβώς, αυτό το πλεονέκτημα, καθώς και η διοικητική οργάνωση, προσφέρουν στην αστική κοινότητα την υπεροχή και τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί την αγροτική κοινότητα ως προμηθευτή πρώτων υλών και ως αγορά των βιοτεχνικών της προϊόντων. Εκπροσωπεί την εκσυγχρονιστική τάση, αλλά αποτελεί και την αιχμή του δόρατος στην αναγεννητική προσπάθεια. Ταυτόχρονα όμως, είναι και η κεκρόπορτα, μέσω της οποίας εισχωρούν στην επαρχία οι νέες αντιλήψεις για την ηθική και οι γυναίκες αμφισβητούν την απαρασύλευτη παραδοσιακή τάξη. Με δεδομένο ότι σε μια οικογενειακή επιχείρηση «αρχηγός» ήταν ο άντρας, τον οποίον βοηθούσαν η γυναίκα και τα παιδιά ως εξαρτημένα από αυτόν μέλη, το άνοιγμα κουρείου σε γειτονιά της Αθήνας, στα τέλη του 19ου αιώνα, από «μια κυρία Μαριγώ» χαρακτηριζόταν ως «κρούσμα φεμινισμού εις τας λαϊκὰς τάξεις». Άλλωστε, υπήρχαν και νομικοί περιορισμοί στο να ανοίξει μια γυναίκα μαγαζί: «η γυνή δεν δύναται να εμπορεύεται δημοσίως χωρίς την συναίνεσιν του ανδρός της».

Η αστική κοινότητα, και μέσα στον ιστό του άστεως, διοχετεύει εκσυγχρονιστικές αντιλήψεις στην αγροτική-βιοτεχνική. Αυτά πιο πολύ αφορούν την ένδυση ή τη μουσική- διασκέδαση και κυρίως την γυναικεία κοινωνική συμπεριφορά. Η στάση της δεύτερης είναι ακόμη απορριπτική. Αποστρέφει το πρόσωπο της από συνήθειες που υπονομεύουν παραδοσιακούς ρόλους και συνήθειες. *«Η γυνή δεν πρέπει να ασχολείται εις την ανάγνωσιν διαφόρων πορνογραφημάτων, άτινα δυστυχώς λέγονται «φιλολογικά» περιοδικά με τα πόδια το ένα πάνω στ' άλλο ή εις το να κυττάξη διαρκώς την μόδα, να προζενή διαρκώς διάφορα πλήγματα εις το πορτοφόλι του συζύγου ή πατρός και να πρωτοστατή εις χορούς και εις τέϊα και πόκερ κ.τ.λ. και να ερωτοτροπή εκεί αναισχύντως και επικινδύνως. Η γυνή είναι η άγρυπνος οικοδέσποινα, ο ακούραστος σύντροφος τους ανδρός, ο φύλαξ άγγελος αυτού και η παιδαγωγός των τέκνων της».*

Η αγροτική ενδοχώρα της Αττικής αργεί να αποδεχθεί τον αστικό εκσυγχρονισμό και διατηρεί την πολιτισμική της φυσιογνωμία. Το ίδιο συμβαίνει με τις ομάδες συντοπιτών στην Αθήνα, οι οποίοι δημιουργούν από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα πατροδοτοπικά σωματεία με κύριο στόχο να διατηρήσουν την επαφή με την ιστορία και τη λαογραφία του τόπου καταγωγής τους. Με αυτή την έννοια η νέα αστική κοινότητα, οι κάτοικοι της υπαίθρου Αττικής, οι χωρικοί, και οι κάθε προέλευσης συντοπίτες αποτελούν αλληλοσυμπληρούμενους πόλους με πολλές αντιφατικότητες. Οι αντιφατικότητες εκφράζουν ακριβώς την πολυπλοκότητα της εποχής, που κινείται ως μια διεγκυστίδα μεταξύ της παράδοσης και της νεωτερικότητας.

Οι αντιδράσεις είναι ανάλογες και με την πρόλευση των διαφόρων ομάδων που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Η θέση της γυναίκας ήταν διαφορετική στις διάφορες περιοχές της χώρας. Στην Ηπειρωτική Ελλάδα που κατά κάποιο τρόπο ήταν αποκλεισμένοι οι άνθρωποι από τον έξω κόσμο, δεν παρουσιάστηκε κάποια εξέλιξη. Συνέχισε να δουλεύει στα χωράφια, στα αμπέλια, στις ελιές, στα βαμβάκια, φροντίζοντας ταυτόχρονα και το σπίτι, την ανατροφή των παιδιών και την επίβλεψη των γέρον. Τα ήθη και τα έθιμα διατηρήθηκαν ακέραια και τίποτα δεν έμοιαζε να αλλάζει για τη φτωχή γυναίκα της επαρχίας αυτής. Αντίθετα, στα νησιά, στα παράλια της Ελλάδας, της Μικράς Ασίας και της Θράκης είχαν αναπτύξει μεγάλες δραστηριότητες στους τομείς της πνευματικής και κοινωνικής ζωής, καθώς επίσης συνέχισαν την εμπορική και ναυτιλιακή τους επικοινωνία με όλο τον κόσμο. Οι ριζικότερες όμως αλλαγές γίνονται στην Αθήνα. Η νησιωτική και αγροτική μετανάστευση προς την πρωτεύουσα έχουν ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση της αστικής τάξης. Η Αθήνα έχει ανάγκη από γυναίκες με εργατικά χέρια.

Οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων εργάζονται ως μοδίστρες, καπελούδες, ασπρορουχούδες, κεντήστρες, υφάντρες, υπηρέτριες, καμαριέρες, μαγειρίσσες, πλύστρες, παραμάνες, νταντάδες κ.λπ.. Οι γυναίκες αποτελούσαν βασικό οικονομικό παράγοντα και η αξία της εργασίας τους αναγνωρίζονταν ως τέτοια. Αυτό, όμως δε σήμαινε ότι είχαν μεγαλύτερη ανεξαρτησία ή ότι η

εργασία αποτελούσε θετικό παράγοντα στον κοινωνικό καθορισμό τους. Οι περισσότερες οικογένειες των μεσαίων στρωμάτων δεν μπορούσαν να επιβιώσουν χωρίς την εργασία των γυναικών. Η γυναίκα εργαζόταν παραγωγικά κυρίως μέσα στο σπίτι για να καλύψει τις ανάγκες του νοικοκυριού και να διαθέσει τα προϊόντα της στην αγορά. Το 1870 η συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγή ήταν : σε 28.400 εργάτες οι γυναίκες ήταν 5.375 και στους 28.290 υπηρέτες οι γυναίκες ήταν άλλες τόσες. Το γυναικείο ημερομίσθιο όμως ήταν κάτω από το μισό αντίστοιχο αντρικό. 4) Με την γενίκευση της μισθωτής εργασίας ο χρόνος γίνεται χρήμα και η εργασία καθορίζεται πλέον από την πειθαρχία του ωρολογίου χρόνου και όχι από το είδος του έργου, όπως συνέβαινε στις αγροτικές κοινωνίες.

Σε αντίθεση με αναπτυσσόμενες βιομηχανικές χώρες (όπως για παράδειγμα η Αγγλία) στην Ελλάδα η αγροτική μετανάστευση στις πόλεις γινόταν περισσότερο με σκοπό την αναζήτηση μιας "καλύτερης ζωής" παρά για λόγους φτώχειας ή έλλειψης δυνατοτήτων. Έτσι, οι οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις δεν είχαν αποκοπεί από τις παραδοσιακές τους συνήθειες. Μόνο το δεύτερο μισό του αιώνα ορισμένοι διανοούμενοι των Επτανησίων, που είχαν αρχίσει να υφίστανται τις δυτικές επιρροές πολύ πριν από την Επανάσταση, προσπάθησαν να διατυπώσουν με θετικό τρόπο το ρόλο των γυναικών και της οικογένειας στην νέα κοινωνία. Η επιθυμία για την βελτίωση της θέσης της Ελληνίδας δραστηριοποιεί και τις ίδιες τις γυναίκες. Έτσι ιδρύεται το 1838 ο « Σύλλογος Κυριών » (με επικεφαλής την βασίλισσα Αμαλία) για φιλανθρωπικούς σκοπούς, το 1855 η «Φιλανθρωπική Εταιρεία των Κυριών» για την διεκδίκηση κοινωνικών και εκπαιδευτικών δικαιωμάτων και το 1861 ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως» (με πρόεδρο τον Στέφανο Καραθεοδωρή) για την δημιουργία Παρθεναγωγείων.

Οι συζητήσεις της δεκαετίας 1860-1870 γύρω από τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών προοιόνισαν κατά κάποιον τρόπο τις βαθιές μεταβολές που επρόκειτο να υποστεί το κοινωνικό και πολιτιστικό στερέωμα και τις νέες ανάγκες που θα τροποποιούσαν το γυναικείο ιδεώδες. Από τη δεκαετία του 1870 οι γυναίκες της αστικής τάξης και λίγο αργότερα των μεσαίων στρωμάτων εμφανίζονταν όλο και περισσότερο στους δημόσιους χώρους διασκέδασης, στους περιπάτους, τα θεάματα, τις πολιτιστικές εκδηλώσεις, ακόμη και σε ορισμένα καφενεία που ήταν ταυτόχρονα και ζαχαροπλαστεία. Το γεγονός ότι μια γυναίκα δεν ήταν υποχρεωμένη να βγει στο δρόμο ασυνόδευτη αποτελούσε μια από τις ενδείξεις της ηθικής και της κοινωνικής της ένταξης. Ωστόσο, η νέα γενιά κατάφερνε να παίρνει σαν δεδομένη την ευρωπαϊκή ταυτότητα χωρίς να δοκιμάζεται πλέον από τον πολιτισμικό τραυματισμό του εξευρωπαϊσμού.

Η εξιδανίκευση του σπιτιού εντάσσεται σε ένα γενικότερο σύστημα ιδεών και αξιών, που οδηγεί σε μια θεώρηση των γυναικών και του κοινωνικού τους ρόλου. Το οικιακό ιδεώδες συμπληρώνεται από την εξιδανίκευση της μητρότητας. Ιδιαίτερη αξία αποκτά η ανατροφή του παιδιού, δηλαδή η εκπαίδευσή του. Το οικιακό ιδεώδες και η εξιδανίκευση της μητρότητας συντέλεσαν στη διερεύνηση του βιοτικού χώρου των γυναικών και άνοιξε μπροστά τους νέες δυνατότητες, κυρίως στον τομέα της εκπαίδευσης. Έγινε προσπάθεια να θεωρηθούν οι έννοιες της οικιακής εργασίας και της οικιακής οικονομίας, ισότιμες με τη μισθωτή εργασία και την πολιτική οικονομία. Η θεωρία αυτή όμως είχε κάθε συμβολική αξία, γιατί η νομική και ουσιαστική εξουσία βρισκόταν στα χέρια του αρχηγού της οικογένειας.

Έτσι οι αναγκαίες και συχνά βίαιες αλλαγές στον αστικό χώρο και ιδιαίτερα στον γυναικείο χώρο δημιούργησαν μια νέα τάξη πραγμάτων. Οι αστοί, και κυρίως οι γυναίκες, οργανώνουν το νοικοκυριό τους διαφορετικά από την αγρότισσα, παρακολουθούν την μόδα, που καθορίζεται από την μικρή άρχουσα αθηναϊκή τάξη και γενικά δημιουργούν νέα παράδοση, η οποία εκφράζει το ρομαντισμό αφ' ενός αλλά και τη δυναμική προσπάθεια της γυναίκας να μοιάσει στα πρότυπα, που της προτείνουν τα περιοδικά και τα έντυπα που κυκλοφορούσαν για τον σκοπό αυτό στην εποχή της. Τα μπαούλα της γιαγιάς περικλείουν θησαυρούς, που έγιναν με μεράκι, αλλά αντιπροσωπεύουν αυτό που θέλουν να αποφύγουν οι νέες γυναίκες, την στατική γυναικεία παραδοσιακή ζωή.

Ακόμη, όταν, το 1890, το Πανεπιστήμιο της Αθήνας δέχεται την πρώτη φοιτήτρια ο τότε πρύτανης του πανεπιστημίου Γεώργιος Μιστριώτης εκθέτει με λεπτομέρειες το σχετικό προβληματισμό των πανεπιστημιακών αρχών. Η Φιλοσοφική Σχολή παραπέμπει το θέμα στην σύγκλητο, η οποία, μετά από την ανάλυση της νομικής, κοινωνικής και πρακτικής πλευράς τού θέματος, θεωρεί ότι κάτι τέτοιο ήταν ακόμα πρόωρο για την Ελλάδα, αλλά «εν απορία ευρισκομένη» ζητάει τη γνώμη του υπουργείου, που εγκρίνει τελικά την εγγραφή. Ωστόσο φόβοι για διατάραξη «της τάξεως και ευκοσμίας του ανωτάτου του έθνους εκπαιδευτηρίου» διακρίνονται ξεκάθαρα στο σχολιασμό που κάνει ο Μιστριώτης, ο οποίος προσπαθώντας να μετριάσει τους φόβους αυτούς, αναφέρει ότι οι γυναίκες δεν αποκτούν εύκολα το γυμνασιακό απολυτήριο, γιατί συναντούν δυσκολίες στη μελέτη της λατινικής γλώσσας και των μαθηματικών. Αυτές οι δυσκολίες θα περιορίσουν, σύμφωνα με το συλλογισμό του, τον αριθμό των γυναικών που θα εγγράφονται στο πανεπιστήμιο, πράγμα που φαίνεται πως είναι και επιθυμητό και αποδεκτό από τις πανεπιστημιακές αρχές. Δημιουργείται η εντύπωση ότι αντιμετώπιζαν ως αναγκαίο κακό την είσοδο της Ελληνίδας στο πανεπιστήμιο, ως ξενόφερτη μόδα, που αναγκαστικά θα ακολουθήσει και η χώρα μας.

Η Καλλιρρόη Παρρέν μάς δίνει την ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην κρίση της Παναγιωτάτου για την υφηγεία: «*Εμεινεν εις τα χρονικά των Πανεπιστημίων του κόσμου η θαυμαστή ψυχραιμία της εις την διδασκαλίαν, μεθ' όλον το πανδαιμόνιον και τας υβριστικάς και χυδαίας επιθέσεις αι οποίαι την δέκοπταν, χωρίς όμως να την εμποδίσουν να επιμείνη μέχρι τέλους*». Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, φίλος της οικογένειας Παναγιωτάτου, γράφει το 1920: *Και θυμούμαι ακόμη τα γέλια που εκάναμε ή και το θυμό που μας έπιανε καμμιά φορά, όταν οι δυο φοιτήτριες διηγούντο τ' ατελείωτα επεισόδια που εξ αιτίας τους συνέβαιναν στη Σχολή. Αζέχαστο μάλιστα μου μένει από τις διηγήσεις αυτές, ότι οι φοιτηταί όταν τις έβλεπαν να μπαίνουν στο μάθημα τους εφώναζαν: Στην κουζίνα!, στην κουζίνα! Είχαν, βλέπετε, κι' αυτοί τις ιδέες της κοινωνίας του καιρού τους. Μόνη Επιστήμη για τη γυναίκα η Μαγειρική!... Οι πρώτες φοιτήτριες, και οι γονείς τους μαζί, ετράβηξαν πολλά, υπέφεραν, εμαρτύρησαν, για ν' ανοίξουν το δρόμο στις σημερινές που περνούν με τόση ευκολία στο Πανεπιστήμιο, χωρίς πια ν' ακούνε από κανένα «Στην κουζίνα», (τόρα μάλιστα, που σε λίγο οι γυναίκες θάχουν και ψήφο).* Η κατάσταση διαφοροποιείται αισθητά από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Η Κατίνα Ηλιακοπούλου, φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής από το 1903-1904, θυμάται πως μεταβλήθηκαν οι εμπειρίες της κατά τη διάρκεια της φοιτητικής της ζωής: Στο πρώτο έτος «*εισηρχόμουν εις το Πανεπιστήμιον με προσποιητόν θάρρος έως την πόρταν της αιθούσης. Εκεί τα έχανα. Προυχώρουν κάπως δια να καθήσω, αλλά τα πόδια μου εκόβοντο και εκαθήμην στο τελευταίο πάντοτε θρανίο, έως ότου έλθη καμμία συνάδελφος και προχωρήσωμεν και οι δύο μαζί πιο μπροστά*». Οι διαπιστώσεις της όμως διαφοροποιούνται αισθητά κατά τα επόμενα χρόνια: «*Φοιτηταί και φοιτήτριαι ίσοι εν τω αγώνι, αμιλλώνται, συνεργάζονται, ανταλλάσσουν σημειώσεις,...*». Είναι χαρακτηριστικό το ποίημα του Γεωργίου Σουρή¹ με τίτλο: «*Η λογία δεσποινίς*»,: «*Όσο πάει και ζαρώνει.../ κρίμα! πέταξαν οι χρόνοι / και της άφησαν υγεία.../ Τώρα κάθεται στο ράφι / κ' έγινε κι αυτή λογία , / κ' εις επίμετρον συγγράφει...*».

Αρθρογράφος της Πινακοθήκης σχολιάζει. «*Εισήλθον ως φοιτήτριαι εις το Πανεπιστήμιον, εξήλθον δοκτορέσσαι και τώρα ζητούν να εισέλθουν πάλιν, ως υφηγήτριαι όμως*», ενώ αρθρογράφος του Νουμά αναρωτιέται: «*Τόσον λοιπόν μισητή και άδικη είναι η φωνή η βγαλμένη απ' τα κατάβαθα της γυναικείας συνείδησης, ώστε να αποδοκιμάζεται και γιουχαρίζεται το πρώτο βήμα της κ. Παναγιωτάτου, βήμα προς την πρόοδο και τον πολιτισμό;*».

¹ Γεώργιος Σουρής, «Η λογία δεσποινίς», Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους έτους 1911, 1910, 124

Ο ερευνητής του λαϊκού πολιτισμού μέσα από το υλικό έχει τη δυνατότητα να διαπιστώσει την ορατή αλλά και η αθέατη πλευρά της αδιάλειπτης πάλης, πέραν των κοινωνικών τάξεων, των δύο φύλων στην οποία το θηλυκό εκπαιδεύεται να μην αναγνωρίζει καμμία ευθύνη στο αρσενικό για τη διαιώνιση ή μη της ζωής ακόμη κι όταν η ανάληψη αυτής της ευθύνης αποβαίνει εις βάρος του. Έτσι καθιερώνεται ο ιερός ρόλος της μητέρας ως μήτρας της ζωής, ενώ η στειρότητα, συνδεδεμένη απολύτως με την γυναίκα, θεωρείται κατάρρα. Σε καμμία περίπτωση δεν επιβαρύνεται για τη στειρότητα ο άνδρας. Πάνω στη βασική αυτή αρχή λειτούργησε το γυναικείο φύλο και προσδιόρισε τη στάση και τη συμπεριφορά του στην καθημερινή ζωή. Οι τυχόν παρεκκλίσεις από τον κύριο ρόλο θεωρήθηκαν πάντοτε υπερβάσεις και ερμηνεύτηκαν διαφορετικά με τη βοήθεια συμπληρωματικών δεδομένων, οπωσδήποτε όμως με κεντρικό άξονα την μητρότητα, η οποία πρέπει να ξεπερνάει άλλες καταστάσεις, όπως ο έρωτας.

Η μητρότητα, λοιπόν, αποτελεί τον πρώτο και όχι σπάνια τον μοναδικό σκοπό για τη γυναίκα και τοποθετείται πάνω και από τον γάμο, ο οποίος αποτελεί τον νόμιμο και συνήθη δρόμο για τεκνοποιία. Αν παρά ταύτα ανύπαντρη κόρη μείνει έγκυος, προτρέπεται να μη σκοτώσει το παιδί και να σεβαστεί την ιερότητα της μητρότητας. Επιστρατεύεται εδώ το παράδειγμα της πέρδικας, η οποία θεωρείται προσωποποίηση της στοργικής μάνας, αφού κάνει πολλά παιδιά τα οποία προστατεύει. Η ανύπαντρη, λοιπόν, κόρη που έχει μείνει ατυχώς έγκυος, αποφασίζει μετά τη γέννηση του παιδιού την αποπομπή του ενοχλητικού καρπού:

Και στην ποδιά της τό 'βαλε, να πάει να το γκρεμίσει.

Όμως στο δρόμο της κατά το δημοτικό τραγούδι συναντάει την πέρδικα, η οποία την επιπλήττει έντονα:

*Πού πας, σκύλα, που πάς οβριά, που πάς μαγαρισμένη
Εγώ 'χω δεκοχτώ πουλιά, κανένα δεν πετάω,
Και σύ έχεις τον χρυσόν υγιό και πας να τον γκρεμίσεις!*

Το τραγούδι είναι σαφές:

*Κοίτα μη μοιάσεις του λαγού, οπού γεννάει κι αρνιέται
Μοιάσε της πετροπέρδικας, της αηδονολαλούςσας
Που κάνει δεκοχτώ παιδιά, κανένα δεν αρνιέται
Κι αν πέση αητός και πάρει ένα από τα πουλιά της
Κάνει καιρούς να πιει νερό, καιρούς να κελαιδήσει*

Και να αυτό στις κλειστές αγροτικές κοινωνίες είναι αναγνωρίσιμο και επικρίνεται στο άστυ, όπου έχουν καταφύγει πολλές γυναίκες, που όπως λέει ο Παπαδιαμάντης, κανείς δεν γνωρίζει το όνομά τους και ζουν «αν-ανδρες» και αστεφάνωτες και απασάλωτες και τις καταχρώνται οι πολιτικάντηδες η παραβατικότητα είναι συνηθισμένο φαινόμενο, η βρεφοδόχος συνεχώς συνωστισμένη και η υποκρισία εν πλήρει χρήσει. Εξ άλλου όπως παρατηρεί ο αθηναιογράφος Δημ.Καμπούρογλου «άλλοτε τα ήθη ήσαν αυστηρά και η οικογένεια θεσμός ιερός. Η μοιχεία σπάνια απασχολούσε ιδιαίτερα τα λαϊκά στρώματα. Σ' αυτό συντελούσε ίσως και η τιμωρία η οποία ήταν ιδιαίζόντως σκληρή: «Έθετον τον τε μοιχόν και την μοιχαλίδα επί όνου, το πρόσωπον αυτών έχοντας εστραμμένον προς τα οπίσθιά του. Τοις έδιδον και εκράτουν την ουράν αυτού.Επί του τραχήλου αυτών περιείλισσον έντερα ζώου, παρακολουθούμενοι δε υπό πάσης σχεδόν της πόλεως των παίδων μάλιστα κραυγαζόντων είρος (γιούχα δηλ.), και διά της πόλεως όλης πομπευόμενοι εφέροντο υπό την εκκλησίαν Παναγίας της Χρυσοσπηλαιώτισσας, κατά την κορυφήν του Διονυσιακού Θεάτρου, όπου εξετίθεντο επί 24 ώρας εις τας επισκέψεις και τα σκόμματα των πολιτών».

Βεβαίως στη νέα πρωτεύουσα, που φιλοξενεί κατοίκους από την ελληνική επαρχία με ακόμη πίο αυστηρές «ηθικές αρχές», τα ζητήματα τιμής, όταν ανακαλύπτονταν, είναι θέματα ρουτίνας ιδιαίτερα στις περιοχές του Ψυρρή, της Πειραιώς, του Πειραιά. Ειδήσεις όπως: « Ένας άνθρωπος εσκότωσε την αδερφήν του ...Είκοσι μαχαιριές και μερικά λακτίσματα, επέφεραν τον θάνατον. Η αιωνία ιστορία: ζήτημα τιμής. Ευτύχημα που εδόθησαν είκοσι μαχαιριές. Αν εδίδοντο δεκαπέντε,

μόνον το αιμοβόρον αυτό θηρίον που λέγεται τιμή- κατά την αντίληψιν το μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας μας-δεν θα έμενεν ικανοποιημένον... Άμα η αδελφή σου θίξει την κοινήν τιμήν τι κάνεις εσύ να είσαι τίμιος. Δια να ξαναγίνεις πρέπει να καταστής αδελφοκτόνος. Τότε μόνον η Κοινωνία σε ξαναδέχεται εις τους κόλπους της και μάλιστα σε ανευφημεί...» (Γιάννη Καιροφύλα, Η Αθήνα και οι Αθηναίες, σ.159) Παραπέμπω στο γνωστό τραγούδι της Σούσας ή της Ανδρονίκης.

Από τη στιγμή που κάποιας «Βγήκε το όνομά της!

Ητο πολύ ελαφρά η νέα Πολλούς ήλλαξε φίλους. Εγεύθη τον έρωτα επί έτη, μέχρις ότου μίαν ημέραν, εις των παρητημένων φίλων της, την εφόνευσεν εκδικούμενος την σκληρότητά της. Πτωχή, απερίσκεπτος, κορασίς! Την είδον-το ενθυμούμαι-να την μεταφέρουν αιμοστάζουσας εις το πτωχικόν της. Τα ωραία της σγουρά μαλλιά, τα ρόδινα κάλλη της, θα τα κατέτρωγεν η μαύρη και κρύα γη!... Απήρχετο και αυτή εις την άλλην ζωήν θύμα του έρωτος, χορηγού γλυκείας ζωής και πικρού θανάτου!... Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Το Νάμι της, Νέον Άστρ, 21 Νοεμβρίου 1906

Και το Ιδιόκτητον πορνείον, όπου έμπαινε κάποιος λέγων: -Θέλω την ...Αννέτα, την Ρόζα, την Λίζα, (όνομα και μη χωριό). Άλλοτε πάλιν επροτίμα να είπη: την Συμυρνιά, την Πολίτισσα, την Μαλτέζα, (χωριό και μη όνομα). Διότι Η υποκρισία εσέβετο την φωλεάν της, ας ήτο κοπρισμένη. Η σεμνοτυφία ηγάπα να διακωμωδή αυτή εαυτήν.

Το 1858, το Δημοτικό Συμβούλιο και το τετραμελές συμβούλιο του « Αδελφάτου» απευθύνονται στο Δήμαρχο και του εκθέτουν μεταξύ άλλων :

«...την επιτακτική ανάγκη σύστασης Βρεφοκομείου, λόγω του αυξηθέντος αριθμού των εκθέτων και της ανεπαρκούς περιθάλψεως αυτών, ήτις μέχρι τότε περιορίζετο εις το να παραδίδονται ταύτα απ'ευθείας, υπό της Δημαρχίας, εις απόρους οικογενείας προς διατροφήν επί μισθώ υπό την επίβλεψιν ενός Δημοτικού ιατρού». Το 1872 άρχισε να χτίζεται το Βρεφοκομείο σε οικόπεδο του Δήμου στην πλατεία Κουμουνδούρου (Ελευθερίας) με δωρεά του εγκατεστημένου στη Ρωσία Κ. Κοντογιαννάκη «μεριμνήσαντος, κατά τον Ασωπίο, υπέρ των ατυχών εκείνων του έρωτος θυμάτων, άτινα γεννώνται και θνήσκουν άνευ της αγκάλης και του φιλήματος της μητρός, και έρχονται εις τον κόσμον φέροντα, αντί του πατρικού ονόματος, ανεξάλειπτον στίγμα».

Στο Βρεφοκομείο φιλοξενούνταν κυρίως παιδιά εξώγαμα που αυξάνονται σημαντικά μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Μικρασιατική καταστροφή. Το 1929 διαβάζουμε καυστικό σχόλιο σε περιοδικό: «Άς είναι καλά οι καυμένεσοι γυναίκες της Ελλάδος και προ παντός αι μωραί παρθένοι που δεν παραλείπουν κάθε μέρα να αυξάνουν τον πληθυσμό των νεορωμιών με δεκάδες νεαρών βλαστών. Όλες οι γωνιές των δρόμων, κάθε πόρτα, κάθε χαμηλό παράθυρο χρησιμεύει τελευταία για βρεφοδόχος. Αν τύχη να περπατάτε νύχτα στους δρόμους δεν θ' ακούσετε πιά το νιαούρισμα των γατιών ,που κάποτε πετούσαν στους δρόμους, παρά το κλάψιμο μικρών παιδιών τυλιγμένων μέσα σε φασκίες και που τα περισσότερα έχουν επάνω τους καρφισωμένα τα πιστοποιητικά των. Έκθετα, έκθετα, έκθετα...»

Το πρόβλημα των παιδιών χωρίς προστάτη οδήγησε στη δημιουργία ιδρύματος που θα μπορούσε να αναλάβει την εκπαίδευσή τους. Έτσι ιδρύθηκε το Άσυλο Απόρων Παίδων (1888)

Ο Παπαδιαμάντης κάνει λόγο για γιατρό, ο οποίος ανακάλυψε το άτοκον, φάρμακο για τη στέρωση και την ασπίδα, το προφυλακτικό.:

Δεύτερον, εγώ εφευρον την *άτοκον*. Γνωρίζετε τί είναι ή άτοκος; Μήπως υποθέτετε ότι πρόκειται περί χρημάτων δανειζομένων άτόκως, περί Λαϊκής Τραπεζής, περί ένεχυροδανειστηρίου ή άλλου τινός; Πλανᾶσθε. Είναι ή μέθοδος πώς να μη τίκτη τις, ενώ έχει τα συστατικά και τα προηγούμενα δια να γίνη μήτηρ. Έσωσα τόσας κόρας του λαού, όπως και της άνωτέρας τάξεως, από το έγκλημα της παιδοκτονίας. Έσωσα και τας μαίας (μία μόνον έξ αυτών γνώριμός μου μοι έξωμολογήθη ότι είχεν έκτελέσει 23 έκτρώσεις με σχετικήν έπιτυχίαν) από το άνόσιον της συνεργίας αυτής.

Τρίτον, εγώ εφευρον έσχάτως την *ασπίδα*. Γνωρίζετε τί είναι ή άσπις; — Άσπις είν' εκείνο το νέον φάρμακον, το όποιον προλαμβάνει ώστε ο νέος να μη κολλήση κανέν' άφροδίσιον νόσημα και μετά την πείραν. Έννοήσατε;

Ἦτο καιρὸς νὰ ἐφευρεθῆ ἓν τοιοῦτον φάρμακον. Ἀφοῦ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν διακεκριμένος ἐπαγγελματίας, ἀποκτήσας ὄχι ὀλίγα χρήματα —φροντίζων τακτικὰ νὰ δημοσιεύωνται εἰς τὰς ἐφημερίδας εὐχαριστήρια πρὸς τὸ ἴδιον ἄτομόν του ἀπὸ ἀνθρώπους αἰσχυνομένους τάχα νὰ ὑπογράψουν ὀλογράφως τ' ὄνομά των «ἐνεκα τῆς φύσεως τοῦ νοσήματος»— ἀφοῦ, λέγω, ὁ τοιοῦτος καὶ τόσα ἔχων προσόντα ἔφθασε νὰ κατηγορηθῆ ὅτι ἄφηνεν ἀνιατρεύτους τὰς τροφίμους τοῦ εἰδικοῦ Νοσοκομείου, εἰς τὰς ὁποίας ἔδιδε πιστοποιητικὰ ἄκρας ὑγείας.

Ἡ μητρότητα ἦταν καὶ πρέπει νὰ δεχθούμε ὅτι εξακολουθεῖ νὰ παραμένει γυναικεῖο προνόμιο, που καθορίζει ἐν πολλοῖς τὸ ρόλο τῆς γυναίκα.

Στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία ἡ τεκνοποίηση εἶναι ὑπόθεση που ξεπερνάει σημαντικὰ τὴ σχέση τοῦ ζεύγους, ἔχει κοινωνικὸ περιεχόμενον καὶ γιὰ τὴν ἐπίτευξή τῆς δραστηριο-ποιεῖται ἡ οικογένεια τῆς γυναίκα, ἀφοῦ γενικὴ εἶναι ἡ πεποίθησις ὅτι γιὰ ὁποιοδήποτε πρόβλημα στὴν ἀπόκτηση παιδιοῦ (ατεκνίας ἢ δυσκολίας) εὐθύνεται ἀποκλειστικὰ ἡ γυναίκα. ἡ ὁποία σύμφωνα με τὶς λαϊκὰς δοξασίαις εἶναι ὁ φορέας τῆς πολυτεκνίας καὶ εὐτεκνίας, τοῦ σκοποῦ τοῦ γάμου, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως καὶ σήμερον. Ἡ ἀπαιδία ἢ ὀλιγοπαιδία - διαχρονικὰ - θεωρεῖται ὡς δυσμενὴς διάθεσις καὶ τιμωρία τοῦ θεοῦ πρὸς τὸ ζεῦγος καὶ εἰδικὰ πρὸς τὴν γυναίκα. Ἡ ἀτεκνη, «*ἀδοξος καὶ στερουμένη παρρησίας*» κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἀποκαλεῖται ἀκκληρη, στείρα, μαγκούφα, μαρμάρη, γρουσουζα, ἀνεπρόκοπη, βάσκανη καὶ ἐν τέλει ἀμαρ-τωλή, γι' αὐτὸ καὶ ἦταν ἀποκλεισμένη ἀπὸ θρησκευτικὰς καὶ κοινωνικὰς ἐκδηλώσεις, ὅπως ὁ γάμος, ἡ βάπτισις, οἱ ἐπισκέψεις, διότι ἡ παρουσία τῆς θεωροῦνταν βλαπτικὴ. «Οἱ ἱερεῖς δὲν δέχονταν τὸ πρόσφορον τῆς ἀτεκνης γιὰ τὴ λειτουργία ἢ στὴν καλύτερη περίπτωσις δὲν ἐβγαζαν τὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸ δικὸν τῆς πρόσφορον γιὰ τὴν Θεῖαν Κοινωνίαν. Στὴν καθημερινὴ κοινωνικὴ ζωὴ ἡ ἀτεκνη εἶναι ἀμαρτωλὴ ἢ πληρώνει ἀμαρτίαις ἄλλων, ἡ παρουσία τῆς μπορεῖ νὰ προκαλέσῃ ζημιὰς, ἔχει κακὸ μάτι καὶ γενικὰ δὲν χαίρει ἐκτιμήσεως. Ὁ Παπαδιαμάντης συχνὰ στὰ διηγήματά του ἀσχολεῖται με τὸ θέμα τῆς ἀτεκνίας καὶ τῆς ἀποδόσεως στὴν γυναίκα τῆς κατηγορίας τῆς στείρας ἢ ἀκαρπῆς καθὼς τῶν προσπαθειῶν ἐκ μέρους τῶν γυναικῶν τῆς μικρῆς κοινωνίας τῆς Σκιάθου νὰ τεκνοποιήσουν με καταφυγὴν ἐν μαγικὰς καὶ δεσποδαίμονες ἐνέργειαις, τάματα, νηστείαις, προσευχαῖς, βόταναις καὶ μάγια. «*Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἀφῆλε τὸν ονειδισμόν μου καὶ παράσχου καρπὸν τῆ ἐμῇ κοιλίᾳ*», ἀναφέρει προσευχὴ ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Δανιὴλ τοῦ Στυλίου, που δείχνει τὴν ἀνάγκην γιὰ παιδοποιίαν: Ἡ προσπάθεια αὐτὴ συχνὰ φθάνει στὴν ὑπερβολὴν με εἰκονικὴ ἐγκυμοσύνη, κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ ναυτικοῦ συζύγου, καὶ τὴν υιοθεσίαν ξένου τέκνου, προκειμένου νὰ ἐπιτύχῃ ὁ γάμος καὶ νὰ μὴ πληγῆ τὸ κύρος τῆς γυναίκα.

Ἡ ἀτεκνη μέσα στὴν οικογένειάν τῆς, στὴν καλύτερη περίπτωσις, περιφρονεῖται σιωπηρὰ. Στὴ Μάνη ἦταν παλαιότερα γνωστὸ τὸ φαινόμενον τῆς προσλήψεως τῆς *σύγκριας* ἢ *συγκόρμινας*, δεύτερης δηλαδὴ γυναίκα, ὄχι ἀπαραίτητα συζύγου, γιὰ τὴν ἀπόκτηση τέκνου, συνήθεια ἡ ὁποία ὑπογραμμίζει τὰ ὅρια τῆς δύνამεις τῆς πατριάς.

Ἡ παραδοσιακὴ ἐλληνικὴ κοινωνία γιὰ πολλοὺς καὶ συνήθως ἐξηγήσιμους λόγους θεωρεῖ τὴν γυναίκα κοινωνικὰ καὶ ὄχι πάντοτε πρακτικὰ τὸ ἀσθενὲς φύλον καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀτεκνίαν ἡ θηλυγονία χαίρεται με ἐκδηλώσεις λιγότερο ἐνθουσιώδεις ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἐπὶ ἀρρενογονίας.

Ἡ γέννησις θηλυκοῦ παιδιοῦ δὲν ἦταν βεβαίως λυπηρὸ γεγονός, ἐφ' ὅσον ἡ ἀτεκνία εἶναι τὸ χεῖριστον, δὲν προκαλοῦσε ὡστόσο ἰδιαίτην χαρὰν. Οἱ ἐκφράσεις «*ἀπὸμ' νε ἡ μάνα τζάμπα*», δηλαδὴ κρίμα τὴν ἐγκυμοσύνην, ὅταν γεννηθῆ κορίτσι. «*Τι παιδιὰ κάνατε; -Ἀπ' τα καλά, ὅταν εἶναι ἀγόρι, κοῦρ' τσοῦδ', ὅταν εἶναι κορίτσι*». Ἡ Φόνισ-σα, βεβαίως, θα ἐκφράσῃ τὴν ἀκραίαν θέσιν: «*Τα θηλυκά εἶναι ὁ χαμός, τὸ ρήμαγμα τοῦ σπιτιοῦ, τῆς οικογένειας ἡ καταστροφὴ. Καὶ στὰ πλοῦσια καὶ στὰ φτωχόσπιτα τὸ ἴδιον*». «*Ὅλοι οἱ γονεῖς χρέος ἔχουνε νὰ "κουκουλώσουνε" τὰ κορίτσια τους. Νὰ τα προ-κίσουνε. Κάθε μητέρα, κάθε χήρα, ταλαιπωρούμενη, ξενοδουλεύοντας, γινομένη κακὴ με ὅλους τοὺς γείτονας τρώγουσα κριθαρόζωμον, ἰδρωποτισμένον, ὄφειλε νὰ ἀποκα-ταστήσῃ τὰ καταραμένα θηλυκά*». Τὸ θηλυκὸν εἶναι τὸ ἀδύναμον μέρος. Ὡστόσο λέγεται παρηγορητικὰ: *Τῆς καλομάνας τὸ παιδί τὸ πρῶτον εἶναι κορίτσι*.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ευχὴ «*εννιά γιούς καὶ μία κόρη*» πρὸς τὶς νέφεις δείχνουν τὴν ἐπιθυμίαν γιὰ γέννησις ἀγοριοῦ, πράγμα που προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιτύχουν ἀκολουθώντας διάφορες ἀντιλήψεις

αναλογικής μαγείας. Η εξήγηση που έδιναν στο δεδομένο πλαίσιο σκέψης για την ύπαρξη θηλυγονίας είναι το «ρίξιμο των κοριτσιών» κατά τη διάρκεια της γαμήλιας τελετής από πιθανές αντίζηλες, εχθρούς της οικογένειας κλπ. Σερνικοβότανα, μαγικές συνήθειες (κάρφωμα των θηλυκών), ονόματα Σταμάτα, Στασινή, Αγόρω, Αγορίτσα σε περιπτώσεις συνεχούς θηλυγονίας δείχνουν το πόθο για τη γέννηση αρσενικού παιδιού. Γιατί παρά το γεγονός ότι ο Χριστός κήρυξε *«ουκ έστι άρσεν ή θήλυ»*. Ο Παύλος (Προς Κορινθίους Α', 11, 8) Λέγει: *«η γυνή δόξα ανδρός εστιν. Ου γαρ έστιν ανήρ εκ γυναικός αλλά γυνή εξ ανδρός και γαρ ουκ εκτίσθη ανήρ δια γυναίκα αλλά γυνή δια τον άνδρα»*.

Βεβαίως η μικρότερη προτίμηση προς τα θηλυκά παιδιά δεν είναι μόνο ιδιον των Ελλήνων αλλά και όλων σχεδόν των λαών της Βαλκανικής και της Ευρώπης παλαιό-τερα. Δεν αναφερθώ καν στην απαράδεκτη θέση της γυναίκας στον μουσουλμανικό κόσμο.

Μετά τον τοκετό, οι γυναίκες αναλαμβάνουν την ανατροφή των παιδιών παράλληλα με τα υπόλοιπα καθήκοντα, οικιακά, αγροτικά, συζυγικά, εργατικά. Οι ρόλοι διευρύνονται, αλλά και το κοινωνικό κύρος και οι ρυθμοί της ζωής τους μεταβάλ-λονται και εντείνονται σύμφωνα με τις νέες ανάγκες.

Ο ρόλος της μητέρας του αγοριού είναι διαφορετικός από το ρόλο της μητέρας του κοριτσιού. Η πρώτη προορίζεται να παίξει καθοριστικό ρόλο στη ζωή του νέου ζευγαριού τουλάχιστον στις πατριαρχικές οικογένειες, όπου η νύφη εισέρχεται στο σπίτι του συζύγου της και αποξενώνεται από τους δικούς της. Στη νέα της ζωή πρέπει να συνηθίσει κοντά στη μητέρα του συζύγου της γι αυτό και η διαδεδομένη παροιμία επισημαίνει ότι η νύφη όταν γεννηθεί της πεθεράς θα μοιάσει, αν θέλει να παίξει καλά το ρόλο της. Διαφορετικά θα δημιουργηθούν προβλήματα.

Η πεθερά της ορφανής ή της προσφυγούλας την ταΐζει φίδι τηγανισμένο για να την φαρμακώσει ή όταν ο γιος εμπιστεύεται στη μάνα του την καλή του για να πάει ταξίδι εκείνη: Παίρνει και της κόβει τα μαλλιά και της φοράει ράσο και τη στέλνει να βοσκάει πρόβατα. Της παραγγέλνει “να τα χλιιάσει” και τότε να γυρίσει στο σπίτι. Εκείνη πράγματι δημιουργεί το νέο κοπάδι και κατεβαίνει κοντά στον οικισμό, όπου τη βλέπει ο σύζυγός της, όταν γυρνάει από το ταξίδι και μαθαίνει τη συμπεριφορά της μητέρας του.

Η γυναίκα στον κύκλο της ζωής: Η κόρη, η μάνα, μοιρολογίστρα. Η εξύμνηση της γυναικείας ομορφιάς μέσα από τα τραγούδια και τα παραμύθια, η περιγραφή των χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν την ομορφιά της (μάτια, μαλλιά, χείλια, κορμο-στασιά, χρώμα δέρματος αλλά κυρίως των εσωτερικών χαρακτηριστικών (σεμνή, εργατική σε αντίθεση με την ακαμάτρα, λιγομίλητη κ.ά.) αλλά και τα στοιχεία που προσδιορίζουν την διαπαιδαγώγησή της προκειμένου να συνειδητοποιήσει το φύλο της (ασχολίες, παιχνίδια, συμμετοχή στα κοινά, ο ρόλος της στη λατρευτική διαδικασία, στον κύκλο της γονιμότητας και σεξουαλικότητας, ο ρόλος της στα διαβατήρια έθιμα, στη μαγεία, η θέση της στην οικογένεια, τη συγγένεια, τη γειτονιά, την κοινότητα, στην εργασία, στο δίκαιο (κληρονομικό, εμπράγματο, αλλά και το ενοχικό), η σχέση των γυναικών με τη φύση και τον κόσμο.

Στον τομέα της εργασίας η κοινωνική ασυμμετρία και ο φυλετικός καταμερισμός είναι εμφανείς. Οι άνδρες δε συμμετέχουν στα έργα του σπιτιού και παρά την ίση συμμετοχή των γυναικών στις αγροτικές και χειροτεχνικές εργασίες, οι άνδρες αποφασίζουν για τη διάθεση του προϊόντος και μόνο αυτοί αμείβονται. Οι γυναίκες των ναυτικών ή των ξενιτεμένων της Ηπείρου, παρά την φαινομενική ελευθερία τους, βρίσκονται υπό το συνεχή έλεγχο η μία της άλλης, κι όλες μαζί υπό τον έλεγχο των ηλικιωμένων γυναικών της τοπικής κοινωνίας. Οι γυναίκες δεν καλλωπίζονταν, για ευνόητους λόγους, όταν έλειπαν οι άνδρες τους, ενώ αναλαμβάνουν όλες τις οικογενειακές υποχρεώσεις εξαιτίας της απουσίας των ανδρών, διαχειρίζονται την περιουσία, τη συγγένεια, τις ηθικές αξίες καθώς και όλα τα θρησκευτικά και λατρευτικά θέσμια. Περιορισμένες στο σπίτι πρέπει να εξασφαλίσουν την καλή φήμη της οικογένειας, τον έλεγχο των παιδιών και τη διαπαιδαγώγησή τους. Όλα αυτά ισχύουν και στην Αθήνα.

Από τα πρώτα χρόνια της μετεπαναστατικής Ελλάδας παρατηρούνται έντονες αλλαγές στη γυναικεία συμπεριφορά. Η γυναίκα, κυρίως των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, συναντάται συχνά σε δημόσιους χώρους, συνοδεύει το σύζυγο στις βραδινές εξόδους, βγαίνει μόνη της έξω από το σπίτι. Παράλληλα, είναι αναπόφευκτες κάποιες παρεκκλίσεις. Ήδη από την εποχή του Όθωνα, σε μια από τις πρώτες χορο-εσπερίδες των ανακτόρων, ο Κολοκοτρώνης παραπονιόταν στο βασιλιά: «Αν ήξερα πως, λευτερόνοντας την Ελλάδα από τους Τούρκους, θα λευτερώναμε κιόλας τις γυναίκες μας από την αρετή και τη σεμνότητα για να τις αγκαλιάζει ο καθένας, πίστευέ με, Μεγαλειότατε, πως δε θα πολέμαγα εφτά χρόνια». Ωστόσο δεν πρόκειται για με τον άντρα. Παραμένει στην υπηρεσία του νοικοκυριού, των παιδιών και του συζύγου, ο οποίος είναι ο αποκλειστικά αρμόδιος για κάθε πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα και κύριος μοχλός στη διαδικασία της παραγωγής. Η συνειδητοποίηση και η προβολή του αιτήματος για ουσιαστική ισότητα, ατομική, οικογενειακή, επαγγελματική και δημόσια ζωή, η ηθική και κοινωνική απελευθέρωση της γυναίκας, μόλις τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι. άρχισε να πραγματοποιείται. Το κίνημα αυτό μαζικοποιείται οριστικά τον 20ό αιώνα με τη γενικότερη ανάπτυξη όλων των προοδευτικών κινημάτων. Ειδικότερα δύσκολος υπήρξε ο αγώνας για την κατάκτηση συγκεκριμένων ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, ξεκινώντας από το δικαίωμα στην εκπαίδευση, αφού η παιδεία ήταν απρόσιτη σε αυτή. Μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι γυναίκες ήταν επίσης αποκλεισμένες από τη μισθωτή εργασία. Θεωρούνταν άεργες, - η οικιακή εργασία τους δεν αναγνωρίζονταν-, αμόρφωτες και «οπισθοδρομικές», μέσα σε μια κοινωνία που άρχισε να προβάλλει τις αντίθετες ακριβώς αξίες. Ακόμη και όταν η εργασία τους θεωρήθηκε απαραίτητη για την ανάπτυξη της οικονομίας, τα επαγγέλματα που κοινωνικά τους επιτρέπονταν ήταν τα λεγόμενα «γυναικεία επαγγέλματα», αυτά δηλαδή που αποτελούσαν την προέκταση του παραδοσιακού ρόλου των γυναικών μέσα στην οικογένεια. Περιορισμένες οι γυναίκες σε εργασίες μονότονες και δίχως δυνατότητα επαγγελματικής εξέλιξης, αλλά ιδιαίτερα κοπιαστικές και ανθυγιεινές, αποθαρρύνονταν και αποκλείονταν από εκείνες που απαιτούσαν τεχνική κατάρτιση, μόρφωση και υπευθυνότητα. Ήταν για χρόνια το εφεδρικό εργατικό δυναμικό, τα φτηνά εργατικά χέρια. Από το τέλος του 19ου αιώνα αρχίζει η γυναίκα, σ' όλο τον κόσμο, να εισχωρεί στα «αντρικά» επαγγέλματα και στις επιστήμες. Όσον αφορά την Ελλάδα ως το 1917 η γυναίκα δεν μπορούσε να αναλάβει άλλο δημόσιο λειτουργήμα εκτός της δασκάλας. Της Δασκάλας τα μάγια,

"Αλήθεια τα κορίτσια του σχολείου είχαν μάθει καλούς πολιτισμένους τρόπους απ' αυτές τις δασκάλες. Εμάθαιναν γράμματα και χειροτεχνήματα, έκαμναν γυμναστικήν, εν-δύο-τρία, εις το προπύλαιον του Σχολείου. Η κόρη του Ντάκου είχε μάθει πώς να χτενίζει τ' αργυρόχροα μαλλιά της, ξέπλεκα απλωμένα επί των νώτων, μέχρι της μέσης, λευκοφορούσα, ωσάν νεράιδα του βουνού. Η παιδίσκη του Σταΐκου και του Λεγαντή είχαν μάθει μπλε μαρέν, καρέ ακόμη και τρανσπαράν και το θυγάτριον του Σταμάτη του Μηλατσίνη είχε μάθει εις ένα μονότονον αχρωμάτιστον ήχον διάφορα ανόητα τραγουδάκια. Όσον αφορά την ξανθήν πλεξίδα λοξήν προς το αυτί, όλαι σχεδόν αι μαθήτριάι την είχαν αναπετάσσει εσχάτως. Άλλοι έλεγον ότι από εκείνο το αυτί εβγήκε το μυαλό της δασκάλας και των κοριτσιών, άλλοι έλεγον, ότι εξητμίσθη από την κορυφήν της κεφαλής, δια μέσου των ριζών εκάστης τριχός, και άλλοι έλεγον, ότι είχε φύγει απ' επάνω από την οροφήν του Σχολείου. Πλην ταύτα ήσαν λόγια των γραιδίων της γειτονιάς, των κινήσεων της γλώσσας ή έχουν την κακολογίαν οιονεί ως κέλευσμα προς ανακούφισιν του κόπου της ρόκας. Ο κόσμος Θα εξακολουθή να βαδίζει πάντοτε εμπρός, πότε κούτσα-κούτσα, πότε σήκω, πέσε. Με σκιρτήματα μονοπόδαρα, με σκοντάματα, ή με βήματα καρκίνου. Και αλλοίμονον εις τους όσοι εγήρασαν και εκουράσθησαν και δεν δύνανται να παρακολουθήσουν. εις όσους "επαλαιώθησαν και εχώλαναν από των τριβών αυτών".

-Εχεις ψαλίδι να κόψης τις γλώσσες των κοριτσιών...μά θα κόφτης δυό τρεις, τέσσαρες θα βγαίνουνε...Δεν έχουν παιδεμό των γυναικών οι γλώσσες. "Αφ' ότου είχε ιδρυθή εις το χωρίον σχολείον των θηλέων, τα κοράσια είχαν μεγάλως ξυπνήσει. Η κυρά δασκάλα πολλά γράμματα δεν τα εδίδασκεν ακόμη ολιγώτερα χειροτεχνήματα, αλλά μόνον τα εμάνθανε "να λάβουν θάρρος" και

να μην κάνουν "σαν σκιασμένα" και σαν "βουνίσια" και εκήρυττε ότι ήτο καιρός πλέον να "χειραφετηθώσιν".

Η Καλλιρόη Παρέν, επιβλητική και πολυσχιδής προσωπικότητα, η πρώτη γυναίκα που εκπροσωπεί την Ελλάδα σε διεθνή συνέδρια γυναικών σε Παρίσι και Σικάγο, ίδρυσε την Ένωση των Ελληνίδων (1896) με χαρακτήρα εκπαιδευτικό, που αργότερα συμμετείχε στη δημιουργία του Εθνικού Συνδέσμου μέσω του οποίου προώθησε πρωτοποριακές για την εποχή εκείνη νομοθετικές πρωτοβουλίες. Με δικές της προσπάθειες επετράπη η είσοδος των γυναικών στα Πανεπιστήμια και σε δημόσιες υπηρεσίες και ελήφθησαν προστατευτικά μέτρα για τις εργαζόμενες γυναίκες και τα ανήλικα παιδιά. Δημιούργησε το Κυριακό Σχολείο (1889) για εργάτριες και υπηρέτριες, το Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης, το Άσυλο Ανιάτων (1892) και τον Πα-τριωτικό Σύνδεσμο (1898), το μετέπειτα ΠΙΚΠΑ. Το 1911, η 50χρονη πλέον Καλλιρόη Παρρέν, είχε ήδη διανύσει μια διαδρομή που επέτρεπε στον Γρηγόριο Ξε-νόπουλο να την αποκαλεί «αρχηγό και απόστολο του σεμνού ελληνικού φεμινισμού» σε μια εποχή που οι γυναίκες δεν πήγαιναν στο πανεπιστήμιο και ασχολούνταν μόνο με δευτερεύουσες εργασίες ή έμεναν στο σπίτι, ιδρύει το Λύκειο των Ελληνίδων, πάνω στα πρότυπα των ευρωπαϊκών Λυκείων Λεσχών (των Lyceum Clubs).

Ο 20ός αιώνας ήταν γεμάτος αλλαγές και περιπέτειες. Από τότε μέχρι σήμερα η θέση της γυναίκας έχει αλλάξει δικαιώνοντας τις προσδοκίες της Καλλιρόης Παρέν. Οι φεμινίστριες οργάνωσαν τον αγώνα τους για την απόκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. τον Μάιο του 1952 απέκτησαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Με δεδομένο μάλιστα ότι σήμερα κανένα θέμα δεν μπορεί να θεωρηθεί αμιγώς γυναικείο, αλλά αποτελεί κοινωνικό διακύβευμα, είναι ανάγκη να επιδιωχθεί η εφαρμογή πολιτικών, που θα συμφιλιώνουν την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή των γυναικών, πετυχαίνοντας έτσι, αφ' ενός την αύξηση της απασχόλησης των γυναικών και αφ' ετέρου την απρόσκοπτη δημιουργία οικογένειας και παιδιών. Ειδικότερα, σε μια περίοδο παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, είναι σαφές πως έχει μεγαλύτερη σημασία σήμερα, η επένδυση στο ανθρώπινο δυναμικό και στις κοινωνικές υποδομές, ώστε οι άνθρωποι πόροι κάθε χώρας, οι γυναίκες και οι άνδρες, να μπορέσουν να αξιοποιήσουν πλήρως τις δυνατότητες τους.

Ανάλογες είναι και οι διαπιστώσεις του Παπαδιαμάντη: «Ξένοι ερχόμενοι από τα άλλα μέρη της Ελλάδος, τα «πλέον πολιτισμένα», είτε υπάλληλοι της κυβερνήσεως, είτε έμποροι, εκόμιζον νέας, ελευθέρως θεωρίας περί όλων των πραγμάτων. Ούτοι την αιδώ και την συστολήν ωνόμαζον βλακείαν, την εγκράτειαν και την σωφροσύνην ευήθειαν. Την διαφθοράν και την λαγνείαν ωνόμαζον «φυσικά πράγματα». « Άνθρωποι λαϊκοί, κοσμικοί, με στριμμένους μύστακας, με ορθά κολλάρα. Τι καινοτομίες, τι ξενισμοί, τι λεσχηνία είναι αυτά; Προτεστάνται είμεθα εμείς εδώ;» « Οι καλησπέρες, οι χαιρετισμοί και ενίοτε τα φιλήματα που συνηθίζουν ν' ανταλλάσσουν οι απόγονοι της Εύας». Ωστόσο, η υιοθέτηση δυτικών τρόπων συμπεριφοράς και διασκέδασης οφείλεται εν μέρει και στην προσπάθεια σύνδεσης με τα ανώτερα στρώματα, των οποίων οι γυναίκες καλούνται να υποδυθούν νέους ρόλους, να δηλώσουν μέσα από μια σειρά πρακτικών και δεξιοτήτων τις νέες αξίες: η ευρωπαϊκή φορεσιά, οι τρόποι καλής συμπεριφοράς, οι ξένες γλώσσες, το πιάνο, οι δυτικοί χοροί και τα πολυτελή εργόχειρα είναι μερικές από αυτές.

Ωστόσο όλο το 19^ο αιώνα η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών δε θεωρείται υπόθεση της πολιτείας. Αφήνεται αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ήδη από το 1831 ο Αμερικανός ιεραπόστολος J. Hill ιδρύει στην Αθήνα, παράλληλα με το σχολείο αρρένων κι ένα σχολείο θηλέων που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη γυναικεία εκπαίδευση για πολλές δεκαετίες. Όταν το 1852 απαγορεύεται η συνεκπαίδευση των δύο φύλων, η στοιχειώδης γυναικεία εκπαίδευση δέχεται ένα σοβαρό πλήγμα. Η θέληση πολλών κοριτσιών να συνεχίσουν και μετά το δημοτικό κατακρίνεται και θεωρείται σχεδόν ατόπημα. Έγγραφο του Υπουργού Παιδείας που αποστέλλεται προς τον διευθυντή του Ελληνικού Σχολείου Σκύρου το 1867 καταδικάζει ακριβώς αυτό. «Κοράσια δε δύνασθε να έχητε μαθητάς» τονίζεται μεταξύ άλλων.

Η εκπαίδευση του γυναικείου φύλου, και όταν καθιερώνεται, θεωρείται δευτερεύουσα, αν δεν αμφισβητείται πλήρως η αναγκαιότητά της. Ακόμη κι όταν αίρονται μερικώς οι δυσκολίες και οι προλήψεις κατά της εκπαίδευσης των γυναικών, ο σχολικός προσανατολισμός είναι τέτοιος που να ανταποκρίνεται στη «γυναικεία φύση» και έντεχνα να τις κατευθύνει προς τους παραδεδομένους ρόλους, να προετοιμάσει τα κορίτσια για τα μελλοντικά τους «οικιακά» καθήκοντα. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η διδασκαλία χειροτεχνημάτων που σηματοδοτεί την ταύτιση των γυναικών με τον οίκο και τον αποκλεισμό τους από τον κοινωνικό στίβο. Κατά τον 20ό αιώνα και την δημιουργία των μεγάλων αστικών κέντρων οι γυναίκες που μετακινούνται από την επαρχία στις πόλεις περνούν από την παραδοσιακή κοινωνικότητα στην κοινωνική απομόνωση.

διαδικασία της παραγωγής

Στην αγροτική κοινωνία, ωστόσο, η αναγνωρισμένη ιδιότητα των γυναικών ως παραγωγικών μελών της οικογένειας και της κοινωνίας προσέδιδε κοινωνικό περιεχόμενο στην ύπαρξή τους, αλλά παράλληλα τους προσέφερε κι ένα κοινό πεδίο δραστηριότητας με τους άνδρες σ' έναν πρωταρχικό τομέα της καθημερινής ζωής. Η ενεργός συμμετοχή τους στην παραγωγή και στην εκπλήρωση των βιοτικών αναγκών συντελεί στην αναγνώρισή τους. Μεταβαίνοντας στην πόλη οι συνθήκες αλλάζουν άρδην, εις βάρος των γυναικών, εφ' όσον η οργάνωση της ζωής μεταβάλλει ριζικά την παραδοσιακή κοινωνικότητά τους. Οι γυναίκες πληρώνουν ακριβά το κόστος της «πολυπλοκότητας» αστικοποίησης καθώς αφήνουν πίσω τους, στο χωριό, όποιες δυνατότητες αυτοκαθορισμού υπήρχαν και τον κόσμο της ρούγας και του νυχτεριού, αξιόλογο παράγοντα κοινωνικοποίησής τους και πηγή πληροφόρησης.

Τα τείχη της αστικής κοινωνίας που ορθώνονται και οι εσωτερικές αυλές δεν είναι μόνο φραγμοί που χωρίζουν τις γυναίκες από τον ανδρικό κόσμο της πόλης. Ταυτόχρονα, αποτελούν τα σύμβολα του «εγκλεισμού» τους, της αυξανόμενης απομόνωσης από την κοινότητα των άλλων γυναικών. Η μετάβαση από την αγροτική κοινωνία στην προαστική και λίγο αργότερα στην αστική σηματοδοτεί την απώλεια της κοινωνικής αναγνώρισης των γυναικών και συνεπώς χρήζει ανάλυσης, ώστε να διαφανεί ποια είναι η θέση του γυναικείου φύλου στο άστυ και ποιες αλλαγές επέρχονται ως προς την εκτίμηση ή μη αυτού. Η ανάλυση των νέων συνθηκών ζωής που διαμορφώνονται στο χώρο των Αθηνών-κύριο πόλο πληθυσμιακής συγκέντρωσης του ελλαδικού πληθυσμού –καθιστά έκδηλη τη δυσχερή θέση των γυναικών.

Η απομόνωση και ο παρασιτικός χαρακτήρας της ζωής τους διαγράφουν τα πλαίσια της απόλυτης εξάρτησής τους από το ανδρικό φύλο και του ολοκληρωτικού ετεροκαθορισμού τους.

Όταν οι οικονομικές δυσχέρειες προβάλλουν, στο σύνολο σχεδόν των οικογενειών των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων, ως αδήριτη πραγματικότητα, η είσοδος των γυναικών στο χώρο της εργασίας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, προκειμένου να διασφαλιστεί το μέλλον της κάθε οικογένειας. Ωστόσο, η εργασία, όταν μάλιστα συνεπάγεται απομάκρυνση από την οικογενειακή εστία, συμβάλλει στην υποτίμηση των γυναικών. Ο νέος καταμερισμός εργασίας κατά φύλα που επικρατεί στην Αθήνα, περιορίζει τις γυναίκες σε ρόλους νοικοκυρών και μητέρων. Οι γυναίκες είναι «ψευτο-βασιλισσες με ακάνθινα στέμματα» και σε κατάσταση υποτέλειας μέσα στο σπίτι, ενώ έξω απ' αυτό ουσιαστικά χωρίς κοινωνική υπόσταση και αναγνώριση. Η μικρή όμως οικονομική άνθηση που παρατηρείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η λειτουργία αρκετών βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων καθώς και οι προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με το χαμηλό οικογενειακό εισόδημα των περισσότερων οικογενειών της πρωτεύουσας, έθεσαν εκ των πραγμάτων το ζήτημα της εργασίας των γυναικών. Άλλωστε, δεν πρόκειται για κάτι πρωτοφανές. Οι γυναίκες δούλευαν πάντα στο σπίτι, στα χωράφια, συμβάλλοντας τα μέγιστα στην οικογένεια.

«Σε ό,τι αφορά στις γυναίκες του β' μισού του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, εντοπίζεται το καθολικά γνωστό φαινόμενο: και οι ελληνίδες, ...μετά την απελευθέρωση επιστρέφουν... στη στενή κοινωνία τους, που ορίζεται από το σπίτι, τα παιδιά, το νοικοκυριό, τα συζυγικά και τα χριστιανικά καθήκοντα. Χωρίς αυτές οργανώνεται και συγκροτείται το νέο κράτος, διαμορφώνονται οι ιδέες, τα

ρεύματα, η πολιτική ζωή. Οι ίδιες παραμένουν ιστορικά ανεξέλικτες, δέσμιες της παράδοσης και του αναλφαριθμητισμού τους. Οι αγρότισσες ίσως υπήρξαν πιο τυχερές. Η συμμετοχή σ' ολόκληρη την παραγωγική διαδικασία και η συνύπαρξη σε πολύωρη καθημερινή εργασία με το άλλο φύλο, τους εξασφαλίζει μεγαλύτερη άνεση κινήσεων (με εξαίρεση τις νεαρές, ανύπαντρες κοπέλες), σε αντίθεση με τις γυναίκες των εύπορων αστικών στρωμάτων, οι οποίες, παράλληλα με τον περιορισμό τους, που εξακολουθεί αρκετές δεκαετίες μετά την απελευθέρωση, βρίσκονται δέσμιες της ιδεολογίας που έχει εμφανιστεί στην υπόλοιπη Ευρώπη ήδη από το 18^ο αιώνα, σύμφωνα με την οποία, η αεργία των γυναικών, μαζί με την εμφάνισή τους (ενδυμασία, κοσμήματα κ.λ.π.), αποτελεί δείκτη κοινωνικού κύρους για τους άνδρες τους².

Ο νέος καταμερισμός εργασίας κατά φύλα που επικρατεί στην Αθήνα, περιορίζει τις γυναίκες σε ρόλους νοικοκυρών και μητέρων. Οι γυναίκες είναι «ψευτοβασιλισσες με ακάνθινα στέμματα»⁵ και σε κατάσταση υποτέλειας μέσα στο σπίτι, ενώ έξω απ' αυτό ουσιαστικά χωρίς κοινωνική υπόσταση και αναγνώριση⁶

Η μικρή όμως οικονομική άνθηση που παρατηρείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η λειτουργία αρκετών βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων καθώς και οι προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με το χαμηλό οικογενειακό εισόδημα των περισσότερων οικογενειών της πρωτεύουσας, έθεσαν εκ των πραγμάτων το ζήτημα της εργασίας των γυναικών.⁷

Άλλωστε, δεν πρόκειται για κάτι πρωτοφανές. Οι γυναίκες δούλευαν πάντα στο σπίτι, στα χωράφια, συμβάλλοντας τα μέγιστα στην οικογένεια.

Προσπαθώντας να αιτιολογήσουμε τη θετική στάση του Παπαδιαμάντη απέναντι στις εργαζόμενες γυναίκες της Αθήνας, θα σταθούμε σε τρία σημεία:

α. την έλλειψη οιασδήποτε μόρφωσης ή επαγγελματικής εκπαίδευσης της κοινωνικής αυτής κατηγορίας, σε αντίθεση με αυτή των δασκάλων. Ο Παπαδιαμάντης δεν ενοχλείται από την εργασία των γυναικών, ακόμη κι όταν απομακρύνονται από το σπίτι. Πουθενά δεν αναφέρει ότι αυτό συνιστά κίνδυνο ηθικής παρέκκλισης. Βέβαια, η ειδοποιός διαφορά μεταξύ εργατριών και δασκάλων δε βρίσκεται αποκλειστικά στη μόρφωση, αλλά οπωσδήποτε αυτή αποτελεί έναν διαφοροποιητικό παράγοντα.

β. οι εργάτριες, ταπεινές κόρες, δεν απαρνούνται την καταγωγή τους, δεν προσπαθούν να υπερβούν την τάξη τους και δεν επιδίδονται στην εκμάθηση «σωστής» κοινωνικής συμπεριφοράς σύμφωνα με την κυρίαρχη αστική ιδεολογία. Ο καθωσπρεπισμός χαρακτηρίζει μάλλον τις δασκάλες, τουλάχιστον κατά τον Παπαδιαμάντη, κι όχι τις κοπέλες που αγωνίζονται να εξασφαλίσουν τα προς το ζην.

γ. αντίθετα από τις δασκάλες, που ζουν σ' ένα καθεστώς εξάρτησης από πολιτικούς, τμηματάρχες, δημάρχους και τους εκάστοτε επιτηδείς –γεγονός που διακυβεύει σε μεγάλο βαθμό τη θέση τους και την υπόληψή τους –οι εργάτριες δεν εξαρτώνται από τέτοιου είδους δίκτυα, πράγμα το οποίο διασφαλίζει, ως ένα βαθμό, την ηθική τους υπόσταση και θωρακίζει την τιμή τους.²⁶

Η ράπτρια λοιπόν ή η κεντήτρια εξαρτωμένη «από μόνης της βελόνης και της ψαλίδος»²⁷ αποτελεί μια αγνή γυναικεία μορφή για τον Παπαδιαμάντη, εφ'όσον υποτάσσεται στα κοινωνικά πλαίσια που ορίζει η τάξη της και δεν επιζητεί την κοινωνική άνοδο.

Κυρίες και Κύριοι,

Κατά το 1896 ο Βλάσης Γαβριηλίδης έγραφε: «*Η Ρουμελιώτισσα, η Θεσσαλίς, η Κρήσσα εις τα βαρέα της Δήμητρος έργα δυνάμεθα να είπωμεν ότι και υπερβάλλουν τους άνδρας. Αι γυναίκες κάμνουν χωράφι, θερίζουν τους αγρούς και δεματίζουν στάχεις. Συχνά χρησιμεύουν ως ιπποκόμοι. Ενώ δε πωλούν τα ζύλα περιφερόμενοι εις τας οδούς, συγχρόνως γνέθουν με την ρόκαν των, κρατούν και δύο-τρία βεδούρια γιαούρτης, ενώ εις την ράχην φέρουν φορτωμένο την κούνια, όπου κοιμάται το*

² Μαρία Γκασούκα, «Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη»,

μικρό... Ο διερχόμενος τα διάφορα σταφιδοφόρα κέντρα δια του συρμού της Πελοποννήσου αντιλαμβάνεται το τι εργασίαν κάμνουν αι γυναίκες εις τας αμπέλους. Εις τα πλουσιότερα χωρία της Αττικής η αγροτική των γυναικών εργασία είναι εις την ημερησίαν διάταξιν...».

Από το σημείο αυτό η γυναίκα έχει προ πολλού μετακινηθεί, στην Ελλάδα και γενικά στον Δυτικό πολιτισμό στον οποίο ανήκουμε. Δυστυχώς, όπως διαπιστώνουμε κάθε μέρα, όχι σε όλα τα σημεία του Κόσμου. Η ζωή της δεν είναι ευκολότερη στις κοινωνίες μας αλλά έχει περισσότερο ενδιαφέρον. Ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα αρχίζει η γυναίκα σ' όλο τον κόσμο να εισβάλει στα «αντρικά» επαγγέλματα και στις επιστήμες, να αποκτάει το δικαίωμα της ψήφου και να προωθείται στα δημόσια αξιώματα, ακόμα και στα κυβερνητικά. Η βιομηχανική επανάσταση άλλαξε τις μεθόδους της παραγωγής και τη θέση της γυναίκας μέσα σ' αυτήν.

Όσον αφορά την Ελλάδα ως το 1917 η γυναίκα δεν μπορούσε να αναλάβει άλλο δημόσιο λειτούργημα εκτός της δασκάλας. Μόλις τις τελευταίες δεκαετίες η Ελληνίδα αρχίζει να κατακτά ένα, ένα τα υπεύθυνα επαγγέλματα και μπαίνει στο στίβο της κοινοτικής και της δημόσιας ζωής. (Μουσούρου, Λ., 1985). Οι φεμινίστριες του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα, μεταξύ των οποίων πρωταγωνίστρια η Ρεθυμνιώτισσα Καλλιρόη Παρέν, ιδρύτρια του Λυκείου των Ελληνίδων της Αθήνας, που εφέτος γιορτάζει τα 100 χρόνια, οι φεμινίστριες λοιπόν, στα 1922-24 θα οργανώσουν τον αγώνα για την απόκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Τα σχόλια που θα ακουστούν για τη δραστηριότητα τους είναι πολλά και ποικίλα. Το Α΄ Πανελλαδικό Γυναικείο Συνέδριο, το Μάη του 1946, θα συμπεριλαμβάνει στα αιτήματα του την πολιτική ισότητα των γυναικών. Ο αγώνας των γυναικών, έφερε τα ποθητά αποτελέσματα τον Μάη του 1952 όταν παραχωρήθηκαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα στο γυναικείο φύλο. Η πορεία εκείνων των γυναικών δεν υπήρξε ανθόσπαρτη. **Η ΘΕΟΔΙΚΙΑ ΤΗΣ ΔΑΣΚΑΛΑΣ**

Ἀφοῦ ἔδωκεν ἐξετάσεις κ' ἐπῆρεν ἄριστα κι αὐτή, μαζί μὲ τόσας ἄλλας —214, νομίζω, εἶχαν ἐξετασθῆ τὴν χρονιάν ἐκείνην· ἐξ αὐτῶν 147 ἐβγήκαν πρωτοβάθμιες, πενήντατρεῖς δευτεροβάθμιες, καὶ καμμία δὲν ἀπερρίφθη— διωρίσθη κι αὐτὴ δασκάλα (ὁ τύπος τῆς λέξεως εἶναι μᾶλλον ἀλβανικὸς ἢ ἐλληνικὸς· τὸν παλαιὸν καιρὸν, εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα τοῦλάχιστον, ἔλεγον δασκάλισσα) πρωτοβαθμία εἰς ἓν ἀπὸ τὰ πολλὰ σχολεῖα τῆς πρωτευούσης.

Ἡ γυνή, βλέπετε, κόρη ἢ κούκλα, συμβία ἢ πενθερά, εἶναι πάντοτε «ἀδύνατο μέρος». Εἰς τὸ μέρος τὸ πλέον ἀδύνατον, ἐκεῖ καὶ πλέον ἀδυνατεῖ κανεὶς. Ἀδυνατεῖ κυρίως, ἀδυνατεῖ καὶ ἠθικῶς. Αἱ χάριτες καὶ εὐνοιαί, εἴτε χατίρια τὰς ὀνομάση τις, εἴτε ρουσφέτια, εἴτε ὅπως ἂν τὰς ὀνομάση, ἂν εἰς ὅλους τοὺς κλάδους ἐπιβάλλωνται, εἰς αὐτὸν τὸν κλάδον κυριαρχοῦσι. Πῶς ν' ἀρνηθῆ τις ἓν δίπλωμα —ἓνα τόσο-δὰ χαρτάκι διπλωμένο— εἰς μίαν τρυφερὰν κόρην, εἴτε πρὸς τιμὴν καὶ ἔπαινον τὸ ζητᾷ αὐτὴ, εἴτε πρὸς

βιοπορισμόν; Εἰς ὅλα τ' ἄλλα ἐκπαιδευτικὰ τμήματα, τὰ τῶν ἀρρένων, τὰ «χατίρια» συμψηφίζονται μὲ τοὺς ἀξιούς προβιβασμούς, πολλοὶ ἀνάξιοι προβιβάζονται, ἀλλὰ καὶ κανεὶς πράγματι ἄξιος δὲν ἀδικεῖται. Ἐπειτα ἀκούονται κάποτε πιστολιές, συχνότερα πέφτουν μπαστουνιές εἰς τὴν ράχιν τῶν κ.κ. καθηγητῶν. Ἀδικήθηκε, βλέπετε, τὸ παιδί μας. Πῶς θέλετε ποτὲ γονεῖς νὰ πειθοῦν —φιλότιμοι καὶ φιλόμουσοι γονεῖς Ἑλληνας— ὅτι ὁ υἱὸς τῶν εἶναι ἀνεπίδεκτος μαθήσεως;

Μεγάλη σκληρότης θὰ ἦτο τοῦτο, καὶ δι' αὐτὸ ἡ θέσις τῶν καθηγητῶν εἶναι ἀκανθώδης καὶ λεπτοφυεστάτη.

Ἀλλ' εἰς τὰ κορίτσια μας, ἂν καὶ μπαστουνιές δὲν φαίνεται ν' ἀπειλοῦνται οὔτε χαστουκιές —δὲν ἐνθυμούμεθα ἂν ποτε κανεὶς ἀδελφὸς κούτσαβος* ἐρράβδισε καθηγητὴν πρὸς χάριν τῆς ἀδελφῆς του· μόνον μία καθηγήτρια, θέλομεν νὰ εἴπωμεν φοιτήτρια ἢ ἀπόφοιτος τῆς φιλολογίας, ὠμπρέλιασε, καθὼς ἐνθυμείσθε, ἓνα καθηγητὴν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους—, εἰς τὰ κορίτσια μας, λέγω, ὅλοι, καὶ ἐξετασταί, καὶ ἐπόπται, καὶ ἄλλοι ἀρμόδιοι, εἶναι χαριστικώτατοι. Ἄς πάρῃ ἐπὶ τέλος ἓνα δίπλωμα κι αὐτή· θὰ πῆτε δὲν ἔμαθε ἀρκετὰ γράμματα. Ἀλλὰ μήπως ὁ γυναικεῖος ἐγκέφαλος εἶναι κατεσκευασμένος διὰ γράμματα; Ἐργόχειρα κάλλιον νὰ ἡξεύρη. Καὶ ἀφοῦ ὅλα διὰ τὸν τύπον καὶ πρὸς τὸ θεαθῆναι γίνονται εἰς αὐτὸν τὸν τόπον, ἄς πάη κι αὐτὸ μαζὶ μὲ τ' ἄλλα.

Ἐπειτα γίνεται λόγος καὶ ἀκούονται φωναί, ὕστερον ἀπὸ κάθε ἐξετάσεις πού ἔχουν γίνεῖ, περὶ ἀκυρώσεως καὶ ἐπαναλήψεως. Εἶναι τόσον εὐκόλον πρᾶγμα! Φεῦ, αἱ ἐξετάσεις χρειάζονται κόπους καὶ δαπάνας καὶ φέρουν τόσῃ ἀγωνίαν καὶ βάσανα! Ἀλλὰ διατί δὲν ἐμπιστεύεσθε αὐτὴν τὴν ἐπιτροπὴν καὶ θὰ ἐμπιστευθῆτε τὴν ἄλλην; Περιμένετε, μετὰ 4 ἢ 5 γενεάς, ὅταν θὰ μορφωθῶσι χαρακτηῖρες εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ τότε θὰ ἰδῆτε. Ὡς τότε πιθανὸν ν' ἀποκτήσητε μερικοὶ καὶ τὸ *Γνώθι σαυτόν*, ὥστε νὰ μάθητε νὰ μὴ ἔχετε ὑπερβολικὰς ἀπαιτήσεις.*

Τέλος ἡ Φιλίππα —οὕτως ἐκαλεῖτο— ἐγκατεστάθη εἰς τὸ σχολεῖον τῆς γειτονιάς, μαζὶ μὲ ἄλλας δύο βοηθοὺς τῆς. Πληθώρα διδασκαλισσῶν παντοῦ. Ὅσα «ἔχουν τὰ μέσα» νὰ διορισθοῦν εἰς τὰς Ἀθήνας, καλῶς. Ἀνὰ 13 ἂν ἔχη ἕκαστος ἐκ τῶν 13 Ἀττικαρχῶν νὰ προστατεύσῃ, λογαριάσατε: $13 \times 13 = 169$. Καὶ ἀπὸ ἄλλας ὀλίγας ἢ πολλὰς ἂν ἔχη ἕκαστος ἐκ τῶν οἰκειοτέρων τῶν Ὑπουργῶν, ἐκ τῶν ἐπαρχιωτῶν βουλευφόρων καὶ λοιπῶν ἰσχυρῶν νὰ συστήσῃ —μὲ ὅλους τοὺς φαινομένους δεσμοὺς καὶ τοὺς διαφόρους ἱεραρχικοὺς κρίκους τῶν ἐπιθεωρητῶν, τῶν ἐποπτικῶν συμβουλιῶν, κτλ.— ἐδῶ λείπουν καὶ οἱ δύο ὅροι τοῦ πολλαπλασιασμοῦ, καὶ ποῦ νὰ εὕρωμεν τὸ γινόμενον;

Αἱ τρεῖς διδασκάλισσαι εἶχον εἰς ἓνα θαλαμίσκον τὴν τουαλέτα τους, τὶς μυρουδιές καὶ τὰ καθρεφτάκια τους. Μέγα μέρος τοῦ καιροῦ τῶν ἐξώδευον νὰ σιάζωνται καὶ νὰ βεργολυγοῦν ἐντὸς τοῦ σχολεῖου. Ἰδίως εἰς τὴν τέχνην τῆς σεισουρίδος μεγάλως διέπρεπον καὶ αἱ τρεῖς. Ἡ τέχνη αὕτη ἐτελειοποιεῖτο ἐντὸς τοῦ μικροῦ παρθεναγωγείου, κ' ἐδιδάσκετο καθημερινῶς διὰ τοῦ παραδείγματος, τοῦ μᾶλλον τελεσιουργοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας, εἰς τὰς μικρὰς μαθητριάς.

Κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ φθινοπώρου, ἀφοῦ εἶχε διορισθῆ ἡ Φιλίππα, ἤρχοντο καθ' ἑκάστην κοράσια μὲ τοὺς κηδεμόνας τῶν διὰ νὰ ἐγγραφῶσι. Ἡ συνἀδελφός τῆς, ἡ δευτεροβαθμία, παλαιὰ οὔσα, ἠθέλησε νὰ τῆς δείξῃ πῶς νὰ κάμνη τὰς ἐγγραφάς.

— Ἐρῶ ἐγώ! εἶπεν ἡ Φιλίππα, προσπαθοῦσα συγχρόνως νὰ κλέψῃ μὲ τὸ μάτι ἀπὸ τὰ περυσινὰ ἔγγραφα τοῦ Σχολεῖου, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἰδιόχειρα τῆς δευτεροβαθμίας.

Ἡ πρώτη μικρὰ μαθήτρια ἦτις ἐπαρουσιάσθη τῆς ἐμύρισε σκόρδα.

— Μπά! μυρίζεις... Νὰ μὴ τῶς σκόρδα, ὅταν ἔρχεσαι στὸ Σχολεῖον.

Μία ἄλλη ἐρωτηθεῖσα ἀπήντησεν, ὅτι ὀνομάζεται Μαρούσα Σκυλοβοριά.

— Τί ἄσχημο ὄνομα! εἶπεν ἡ δασκάλισσα.

Μία τρίτη, καθὼς εἶχε πλησιάσει εἰς τὸ γραφεῖον, εἶπε, ὅτι ὁ πατήρ τῆς ἦτο ἀμαξάς.

— Μπά! μυρίζεις σταύλους! είπεν ή δασκάλα. Τί άσχημη μυρωδιά! (1906)

Οι γυναίκες έχουν δικαιωματικά τη φωνή τους, είναι φορείς συγκεκριμένων απόψεων που παραπέμπουν στις αρχές μιας εναλλακτικής προσέγγισης της πολιτικής και της ζωής. Πρωταρχικό στοιχείο μιας τέτοιας προσέγγισης είναι η νέα αντίληψη για τη δημοκρατία και την εξουσία, όπου ο σεβασμός και η ανοχή στην διαφορετικότητα του άλλου, ο διάλογος ως μέσο επίλυσης των διαφορών και η αποφυγή της βίας, η αλληλεγγύη ως πολιτική ανακατανομής πόρων και εξουσιών είναι τα βασικά στοιχεία της. Με βάση την αντίληψη αυτή, η εξουσία δεν αποτελεί αυτοσκοπό, γεγονός που δίνει ένα νέο ουσιαστικό περιεχόμενο και μια νέα ηθική διάσταση στην πολιτική. Οι γυναίκες καθώς προσέρχονται στο χώρο της πολιτικής έχουν πολλά να δώσουν. Ωστόσο σ' αυτή την πορεία δεν πρέπει να ξεχάσουν ότι είναι θεματοφύλακες των βασικών αξιών και αρχών της κοινωνίας.

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ “Γυναίκα”

*Γυναίκα, αν θες αντρίκεια να δουλέψεις
για τον ξεσκλαβωμό σου, δε σε φτάνει
να κάψεις, να σκορπίσεις, να ξοδέψεις
το χρυσάφι, τη σμύρνα, το λιβάνι
στο νέο βωμό. Μέσα σου πρώτα κάψε
το τριπλό ζόανο που τους δούλους κάνει,
Συνήθεια, Κέρδος, Πρόληψη. Και σκάψε,
και του παλιού καιρού τα παραμύθια,
κι ας ειν' όμορφα, μια για πάντα θάψε.
Α! τα μεστά καμαρωτά σου στήθια
βραχνάς τα πνίγει, πνίχ' τον, πολεμίστρα
για την Αγάπη και για την Αλήθεια.
Πάντα μαζί σου κ' η Ομορφιά η μεθύστρα.*

:

Καμπούρογλου Δ., Ιστορία των Αθηναίων, τ.Γ', σ.160

Οι Τούρκοι των Αθηνών δεν επέτρεπαν την καταστροφή των μνημείων. «Ιδίως φόβον ενεποίουν αυτοίς αι διάφοροι στήλαι (Η μαρμαροκολώνες» υπό τας οποίας επίστευον –όπως και οι Έλληνες- ότι ήσαν τεθαμμένοι αι διάφοροι επιδημικάί νόσοι... Ότε ο βοεβόδας Τσισταράκης π.χ. τω 1759 οικοδόμησε το Τζαμί του Κάτω Παζαριού, και έρ-ριξε ένα στύλο του Ολυμπίου για να φτειάξει ασβέστη, το πλήθος εξεγέρθηκε. Στο ανοσιούργημα μάλιστα αυτό αποδόθηκε η πανώλης που ενέσκηψε»

Είχαν παλαιά πιάση όλες τις ασθένειες και τις είχαν βάλη σε μεταξωτά παννάκια, και αυτά τα είχαν δέση με μετάξι. Τις έβαλαν σ' ένα λεβέτι, και τοις έχωσαν στο Μπούρτζι, κοντά στου Λυκοδήμου. Ύστερα από την επανάσταση εγκρέμισαν ένα μέρος από το τείχος, εγκρέμισαν και το Μπούρτζι, ηύραν το λεβέτι, και επειδή οι άνθρωποι δεν ήξευραν τι είχαν μέσα τα παννιά, τα έλυσαν και έτσι εσκόρπισαν οι ασθένειαις³.

Έτσι

Πέρσι που ήταν βλογιά στην Αθήνα, ένας αμαξηλάτης περνούσε τα μεσάνυχτα από την οδό Αθηνάς. Εκεί κοντά που είναι χωσμένο το εκκλησάκι της αγιά Μαύρας τον εσταμάτησε μιά γυναίκα μαυροφόρα και του είπε να τραβήξει στο φανάρι του Διογένους. Όταν έφτασαν είδε πως στο αμάξι δεν ήταν μία μόνο γυναίκα, αλλά τρεις, μαυροφόρες, και από τον τρόπο του μόλις κατέβηκαν εχτύπησε τ'άλογα κι έφυγε χωρίς να γυρέψη το αγώγι του. Την άλλη μέρα ακούστηκε βλογιά στην Πλάκα, γύρω στα σπίτια που κατέβηκαν οι μαυροφόρες.

Άλλοι είδαν τότε τις βλογιές νύχτα στη Σπηλία του γέρου, παρακάτω από το Αστεροσκοπείο. Μιά γριά είδε τον ίδιο καιρό σ' εκείνο το μέρος δύο γυναίκες ασπροφόρες, όχι μαυροφόρες, και συζητούσαν αναμεταξύ τους ποιο δρόμο να πάρουν, και ύστερα ετραύηξαν κατά την Κασσίδα. Εσυμπέρανε πως θα ήταν η Βλογιά και η Χολέρα, γιατί δεν πέρασαν πολλές ημέρες κι ακούστηκε βλογιά, σ' εκείνη τη συνοικία. Και άλλες γυναίκες είδαν τότες άλλες μιά, άλλες τρεις μαυροφόρες γυναίκες.

Ο Perila γράφει "Περίετρεξα ολόκληρη την οδό Σωκράτους για να ψάξω τη μικρή εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, στη διασταύρωση της οδού Ευριπίδου, πάντοτε γεμάτη κόσμο που γύρω από τουε πάγκους μυρίζει το λάδι, τα δημητριακά και τα μπαχαρικά. Μέσα σ' αυτή την έντονη ζωντάνια, το παρεκκλήσι 'κρυμμένο' πίσω από ένα τοίχο, πέρασμα μη αντιληπτό, παρά το ασυνήθιστο χαρακτηριστικό μιας αρχαίας κορινθιακής . κολώ-νας που διέσχιζε τη σκεπή του. Μια στενή αυλή φυτεμένη με μεγάλα φοινικόδεντρα με ένα γρασίδι που διεκόπτετο από ένα φωτεινό πλακόστρωμα και το πρεσβυτέριο σε στοά με τζαμαρία συνθέτουν μια ατμόσφαιρα ανάπαυσης, όπου απλώνεται ξα-φνικά η φασαρία του εμπορικού δρόμου. Μια γριά γυναίκα ντυμένη στα μαύρα, με μεγάλα γυαλιά, σκουπίζει την αυλή. Είναι η καλόγρια, της οποίας ο ιδιότροπος αέρας με κάνει να περάσω στον πλατύ χώρο. Η κολώνα είναι πίσω από το εικονοστάσι και η μαυρισμένη επιφάνειά ης είναι περιέργως στο-λισμένη με μικρά κουβάρια [μάτσα] σπάγγου προ-σαρτημένα στο πάνω μέρος.

- Ορίστε μου εξηγεί ευαρέστως μια νεαρή κοπέλα, μετράμε το ύψος των αρρώστων (ιδίως των πασχόντων από ελώδη πυρετό) με ένα σπάγγο, τον οποίον τρίβουμε στη συνέχεια πάνω σ' αυτήν την εικόνα του Αγίου Ιωάννη, απαγγέλοντας προ-σευχές. Έπειτα δένουμε το σπάγγο γύρω από το δεξί χέρι του αρρώστου και το αφήνουμε εκεί για 3 μέρες. Ακολουθως, τον ξαναβάζουμε στην εικόνα μαζί με (αφιερώματα) προσφορές (λάδι, λιβάνι, τά-ματα) και τέλος, βάζουμε το σπάγγο πάνω στην κολώνα.

-Και πώς τον κολλάτε;

Η κοπέλα κάνει ένα μορφασμό περιφρόνησης και απαντά:

-Στέκεται μόνος του, γιατί η πίστη αρκεί».

³ Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, 1904, σ. 552, αρ. 901[Αθήναι]

Σύμφωνα με την παράδοση : « Ο Άγιάννης ήταν γιατρός και γιάτρευε και τις άλλες αρρώστιες και περισσότερο τις θέρμες. Ζούσε σαν ασκητής κ' έκα-νε καλοσύνες. Όταν κόντευε να πεθάνη έστησε μια κολόνα, και 'ς το θεμέλιο έθεσε όλες τις αρρώστιες με μετάξια λογίων λογίων χρώματα. Τη θέρμη με μετάξι κίτρινο, την κόκκινη με κόκκινο και τις άλλες αρρώστιες με τα άλλα χρώματα. Αφού τα έχωσε πολύ βαθιά, έβαλε αποπάνω την κολόνα και είπε. Σαν πεθάνω, όποιος αρρωστήση να έρθη να δέση ένα μετάξι 'ς την κολόνα τρεις κόμπους, ό,τι χρώμα έχει η αρρώστια του, και να λήη. Άγιε μου Γιάν-νη, εγώ δένω την αρρώστια μου και η χάρη σου να την λύση. Και γιατρευεται».

(Ν.Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, τ. Α, σ. 80)

Ο Παπαδιαμάντης σε δύο διηγήματα την Χολεριασμένη και το Θαύμα της Καισαριανής τα οποία, όπως γράφει « ήκουσα εκ στόματος τής κυρα-Ρήνης

Έλευθέραινας, τοῦ ποτὲ Ροδίτη, σεβασμίας γερόντισσας Αθηναίας.

Σὰν ἦρθε ἡ φοβερὴ χρονιά, πὸν ἔφερε τὴν κατοχὴ τῶν Ἀγγλογάλλων καὶ τὴν χολέρα· πὸν βάσταξε τρεῖς μῆνες, κ' ἔπαψε τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Φιλίππου, ὕστερα ἀπὸ μεγάλη λιτανεία καὶ δέηση πὸν ἔκαμε ὁ λαὸς μὲ τοὺς παπάδες, μὲ τὰ εἰκονίσματα, μὲ Σταυροὺς καὶ μὲ Ξεφτέρια· κ' οἱ Ἀγγλογάλλοι φοβέριζαν τὸν βασιλιά μας, τὸν Ὅθωνα, κ' ἐκεῖνος ἦτον κλεισμένος στὸ Παλάτι, μόνο γιὰ νὰ παρηγορῆ τὸν λαὸ ἔβγαινε, καὶ δὲν τὸ κούνησε ἀπὸ τὴν Αθήνα, μ' ὅλη τὴν χολέρα καὶ τὸ θανατικὸ. Κ' ἔβγαιναν τὸν ἀνήφορο οἱ Ἀγγλογάλλοι, πλῆθος πολὺ, καβαλαρία, Δραγῶνοι τοὺς λέγανε, καὶ φαντάροι, πὸν φοροῦσαν κάτι πουτουρία*, καὶ τοὺς λέγανε Ζουάβους· κι ἄλλοι μὲ κατακόκκινες γιακέτες, κάτι φοβεροὶ, θεόρατοι, ἄνδρες ὡς κεῖ πάνω, μὲ ἄντζες γυμνές, πὸν φοροῦσαν κάτι σὰ φουστανέλες· κ' ἔβγαιναν κατὰ τὴν πλατέα, κ' ἐφοβέριζαν τὸν Ὅθωνα. Κι ὅσο τὸν ἐφοβέριζαν οἱ Ἀγγλογάλλοι, τόσο τὸν ἀγαποῦσε ὁ λαός. Κι ὁ βασιλιάς ἐπονοῦσε τὸν λαὸ, κ' ἐσκορποῦσε ἐλέη καὶ ψυχικὰ πολλὰ ἀπ' τὸ Παλάτι. (1901)

ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΤΗΣ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ: Μοῦ εἶπε ἡ κουμπάρα μας μιὰ γνώμη, νὰ τάξω στὴν Καισαριανή, μεγάλ' ἡ χάρη της, νὰ σηκωθῶ νὰ τὸν πάω, ἴσως λυπηθῆ ἡ Παναγία καὶ τὸν κάμη καλά. Χάρες μεγάλες ἀκούονταν πὸς γίνονταν τὸν καιρὸ ἐκεῖνο. Ἐγὼ σὰν τ' ἄκουσα, νὰ τί εἶπα μέσα μου, σοῦ ξομολογοῦμαι· «Καλά, ἀνίσως δὲν τὸν κάμη καλά ἡ χάρη της, μπορεῖ, τὸ ἐλάχιστο, νὰ πεθάνη κειδὰ, νὰ τὸν θάψω, στὸ βουνό, γιὰ νὰ γλυτώσω ἀπὸ ἔξοδα πὸν δὲν ἔχω, κι ἀπὸ ἄλλα βάσανα καὶ μελάδες». Τὸ χειρότερο, ἐφοβούμεον, ἂν πέθαινε στὸ σπίτι, μὴν κολλήση τίποτε στὰ ροῦχα, καὶ κολλήσω κ' ἐγώ. Ὅλοι μοῦ λέγανε πὸς τὸ χτικιὸ κολλάει.

Λεφτὸ δὲν εἶχα, οὔτε πολὺτιμο κανένα μὲς στὴν κασσέλα μου, ἔξω ἀπ' τὸ δαχτυλίδι τοῦ ἀρραβώνα πὸν φοροῦσα. Εἶχα μερικὰ χαλκῶματα. Ἐπῆρα ἓνα ταψὶ πὸν εἶχα, καινούριο, κατακόκκινο, νὰ το, ἐκεῖ βρίσκεται —ἔδειξε πρὸς ἓνα ράφι, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν ὀλίγα χάλκινα σκευή— κ' ἐπῆγα στὴν γειτόνισσά μας, τὴν Παναγίνα.—Ἡ Περιτέρα... στὴν Εὐρεση... στὴν σπηλιά.

Ἐκεῖνες πὸν τὸ ἔλεγαν αὐτό, ἡ μία μὲ τὴν ἄλλη, εἶχαν ἔρθει τώρα κοντά, ἐκεῖ, στὸ μέρος πὸν ἦτον τὸ γλέντι τὸ νυχτερινό, κ' ἐφώναζαν ἄλλες νὰ τις ἀκολουθήσουν... Κ' ἔφευγαν ὅλες μαζί, ἡ μία κατόπι τῆς ἄλλης, κ' ἄδειασε πολὺς τόπος. Γυναῖκες παραπολλές, καὶ καμπόσοι ἄνδρες καὶ παιδιὰ, μονοκοπανιὰ ἔφυγαν ἀποκεῖ πὸν ἤμουν, κι ἄρχισαν νὰ τρέχουν τὸν ἀνήφορο. Ἐγὼ δὲν ἤξευρα καλά καλά τί ἦτον ἡ Εὐρεση, καὶ σχεδὸν δὲν εἶχ' ἀκούσει ποτέ μου γιὰ Περιτέρα. Αὐτὴ τὴ στιγμή θυμήθηκα πὸν ἡ κουμπάρα μας, ἐκεῖνη πὸν πρώτη μοῦ εἶχε βάλει στὸ νοῦ γιὰ νὰ τάξω στὴν Καισαριανή, μοῦ εἶχε πεῖ ὅτι ἡ χάρη <της> περισσότερο ἐνεργάει στὴν Εὐρεση, πὸν εἶναι στὴ σπηλιά, κι ὅτι ἐκεῖ κατεβαίνει, τινάζοντας τὰ φτερά της, μία περιτέρα... Ἦτον μία σπηλιά ὠραία, στὸ βράχο τὸν θεόρατο, μὲ χρῶμα σταχτερό, πὸν ἔσταζε δροσιές ὀλόγυρα. Μοσχοβολοῦσε ὁ τόπος ἀπὸ θυμάρια, ἀπὸ σκοίνους κι ἀγριοδυόσμο. Κόσμος ἓνα πλῆθος, γυναῖκες ἓνα σωρό, ἄνδρες πολλοὶ καὶ παιδιὰ ἓνα μελίσσι, ἄλλοι ὀρθοί, ἄλλοι καθισμένοι, μερικοὶ ἄρρωστοι, ἀπὸ διάφορες ἀσθένειες, μισεροὶ καὶ σακατεμένοι, βρίσκονταν ἐκεῖ, κ' ἔκαναν τὸ σταυρὸ τους. Ἐνας παπὰς μὲ τὸ πετραχήλι ἔστεκε στὴ μέση· εἶχε κάμει Παράκληση, καὶ τώρα ἦτον στὸ τέλος. Ἐψελναν «Τὴν πᾶσα ὀλπίδα μου», κ' ἔκαναν μετάνοιες. Σὰν εἶπε τὸ «Δι' αὐκῶν» ὁ παπὰς πάλι ἄρχισε νὰ ψέλνη Ἁγιασμό, μέσα σὲ μιὰ λεκάνη μεγάλη σὰν κολυμβήθρα, φυσικὰ φτιασμένη στὸ βράχο, θεόχτιστη, ὡς φαίνεται.

1.6. Κική Δημουλά, «Σημείο Αναγνωρίσεως» – άγαλμα γυναίκας με δεμένα χέρια

*Όλοι σε λένε κατευθείαν άγαλμα,
εγώ σε προσφωνώ γυναίκα κατευθείαν.*

*Στολίζεις κάποιο πάρκο. / Από μακριά εξαπατάς.
Θαρρεί κανείς πως έχεις ελαφρά ανακαθήσει
να θυμηθείς ένα ωραίο όνειρο που είδες,
πως παίρνεις φόρα να το ζήσεις.
Από κοντά ξεκαθαρίζει το όνειρο:
δεμένα είναι πισθάγκωνα τα χέρια σου
μ' ένα σκοινί μαρμάρينو
κι η στάση σου είναι η θέλησή σου
κάτι να σε βοηθήσει να ξεφύγεις
την αγωνία του αιχμαλώτου.
Έτσι σε παραγγείλανε στο γλύπτη: / αιχμάλωτη.
Δεν μπορείς ούτε μια βροχή να ζυγίσεις στο χέρι σου,
ούτε μια ελαφριά μαργαρίτα.
Δεμένα είναι τα χέρια σου.
Και δεν είν' το μάρμαρο μόνο ο Άργος.
Αν κάτι πήγαινε ν' αλλάξει / στην πορεία των μαρμάρων,
αν άρχιζαν τ' αγάλματα αγώνες / για ελευθερίες και ισότητες,
όπως οι δούλοι, / οι νεκροί
και το αίσθημά μας, / εσύ θα πορευόσουν
μες στην κοσμογονία των μαρμάρων / με δεμένα πάλι τα χέρια, / αιχμάλωτη.*

*Όλοι σε λένε κατευθείαν άγαλμα, / εγώ σε λέω γυναίκα αμέσως.
Όχι γιατί γυναίκα σε παρέδωσε / στο μάρμαρο ο γλύπτης
κι υπόσχονται οι γοφοί σου / ευγονία αγαλμάτων,
καλή σοδειά ακινησίας.
Για τα δεμένα χέρια σου, που έχεις
όσους πολλούς αιώνες σε γνωρίζω,
σε λέω γυναίκα.*

Σε λέω γυναίκα / γιατί είσ' αιχμάλωτη.

Στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, στην Αθήνα, η εξασφάλιση εργασίας σε άπορες εργάτριες στοχεύει στην αποτροπή τους από το να οδηγηθούν στην πορνεία. Ήδη από το 1870 και μετά, με την ίδρυση εργαστηρίων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων από τους ομογενείς εμπόρους και εύπορους αστούς που ζουν στην Κωνσταντινούπολη και μεταφέρουν τις επιχειρήσεις τους σταδιακά στο ελεύθερο κράτος, δίνεται η δυνατότητα θεσμοθέτησης βοήθειας για τα άτομα των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων με μονιμότερους τρόπους, με την περίθαλψη και ένταξη των περιθωριακών ομάδων και με την αντιμετώπιση της φτώχειας ως κοινωνικού φαινομένου.

Η έννοια «ισότητα στη διαφορά», η επεξεργασία της οποίας έχει αρχίσει από τη δεκαετία του 1870, παραπέμπει σε μια επιφυλακτική στάση απέναντι στην πλήρη εξίσωση των δύο φύλων. Η διεύρυνση και η αποδοχή της επαγγελματικής δραστηριότητας των γυναικών είναι επιτρεπτή μόνο για κοινωνικούς και ανθρωπιστικούς λόγους, θα πρέπει να γίνεται με σύνεση, ενταγμένη μέσα στα όρια του φύλου τους και σύμφωνα με τις προδιαγραφές του κοινωνικού τους ρόλου.²³ Η εκπαιδευτικός Σαπφώ Λεοντιάς σε άρθρα της στην Ευρυδίκη, τρία ντα χρόνια πριν από την έκδοση της Βοσπορίδος, αναφέρεται διεξοδικά στην ισότητα, αλλά όχι στην ισοτιμία, στην ομοιότητα αλλά και στη διαφορά των γυναικών από τους άνδρες, η οποία καθορίζει τη θέση τους στην κοινωνία, στη διαπαιδαγώγηση και στην εκπαίδευσή τους.

ενώ επισημαίνουν ότι ανάμεσα στα δύο φύλα δεν υπάρχουν διαφορές ως προς τις διανοητικές, συναισθηματικές και ψυχικές ικανότητες, δεν αποφεύγουν τις αντιφάσεις, όταν επιχειρηματολογούν για την ανάγκη της διαφορετικής εκπαίδευσης των γυναικών, αφού, σύμφωνα με τις απόψεις τους, η γυναίκα είναι ίση με τον άνδρα, λόγω όμως της φύσης της έχει έναν διαφορετικό και πολύ σπουδαίο προορισμό, για τον οποίο θα πρέπει να τύχει της ανάλογης εκπαίδευσης.

Στο ξεκίνημα του 20ού αιώνα τα πράγματα αλλάζουν σταδιακά. Οι γυναίκες αρχίζουν να έχουν διαφορετική συμπεριφορά, να ασφυκτιούν μέσα στους προκαθορισμένους ρόλους και τους χώρους που έχουν διατεθεί σε αυτές, αναζητούν ελευθερίες στις νέες κοινωνίες που ανατέλλουν. Με τη μόρφωση που έχουν αποκτήσει, αναζητούν επαγγελματική αποκατάσταση που θα τις οδηγήσει σε αυτονομία, προσπαθούν να αποκτήσουν τον έλεγχο του εαυτού τους, να χειραφετηθούν. Στη συνέχεια, η γυναικεία χειραφέτηση αλλάζει εικόνα με γρήγορους ρυθμούς και παραδίδει τη σκυτάλη στον φεμινισμό, για να διατυπώσει αυτός τους νέους όρους των γυναικείων διεκδικήσεων και να διαχειριστεί τη θέση των γυναικών του ελληνικού κράτους και ως πολίτιδων, πλέον. Όσο προχωρούσαν οι δεκαετίες του 20ού αιώνα και οι φωνές πύκνωναν, οι γυναίκες ήταν σε θέση να διεκδικήσουν νέους ρόλους και να συνδυάσουν τα οικογενειακά και οικιακά τους καθήκοντα με τις εξωοικιακές και επαγγελματικές ενασχολήσεις τους.

Στην καμπή του 20ού αιώνα στον ελληνικό χώρο η έννοια της χειραφέτησης εκφράζει τις διάφορες εκφάνσεις της γυναικείας αμφισβήτησης, τροφοδοτώντας ισχυρή αντιπαράθεση σχετικά με το γυναικείο ζήτημα την εν λόγω εποχή. Η γυναικεία

εκδοχή της χειραφέτησης θα πυροδοτήσει πολλές και ιδιότυπες συζητήσεις υπεράσπισης ή καταδίκης της, τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες. Στη συνέχεια θα λάβει διάφορους επιθετικούς προσδιορισμούς, όπως «πνευματική», «ηθική», «διά της εργασίας χειραφέτησις» και πολύ αργότερα θα συνδεθεί με τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Ειδικά για την Πόλη η ομάδα των λογίων που αντιτάχθηκε στην «ξενόφερτη μάλιστα» της χειραφέτησης, αυτοπροσδιορίστηκε ως «αντιχειραφετική μερίς» προβάλλοντας τις παραδοσιακές γυναικείες αρετές και ιδιότητες της συζύγου, μητέρας κ.ά.

Το κίνημα του φεμινισμού, ξεκάθαρα πια ως κίνημα με αρχές, σκοπούς και επιδιώξεις, ξεκινά όπως είδαμε συνοπτικά στο δυτικό κόσμο και στη χώρα μας στα τέλη του 19ου αιώνα, χωρίς να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και παλαιότερα πρωτοβουλίες για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών. Όμως, από τα τέλη του 19ου αιώνα κι έπειτα έχουμε τις πρώτες οργανωμένες κινήσεις και κυρίως την ανάπτυξη του κινήματος των σουφραζετών στην Ευρώπη και στην Αμερική. Την ίδια εποχή στη χώρα μας η Καλλιρόη Παρρέν ιδρύει το Λύκειο των Ελληνίδων και εκδίδει την «Εφημερίδα των Κυριών». Το 1926 ιδρύεται η «Σοσιαλιστική Οργάνωση Γυναικών», τμήμα του «Σοσιαλιστικού Κόμματος της Ελλάδος» και του «Διεθνούς Συμβουλίου Σοσιαλιστριών». Απευθύνεται κυρίως στις εργαζόμενες γυναίκες και εκδίδει το περιοδικό «Σοσιαλιστική Ζωή». Στην εποχή του Μεσοπολέμου έχουμε την πρώτη ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος στη χώρα μας. Η Αύρα Θεοδοροπούλου μαζί με άλλες φωτισμένες γυναίκες ιδρύουν το Σύνδεσμο για τα δικαιώματα της γυναίκας, εκδίδουν τον Αγώνα της Γυναίκας και ξεκινούν πλέον ένα συστηματικό και οργανωμένο αγώνα για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών, την ισότητα των φύλων και την εξάλειψη των ποικίλων αποκλεισμών και διακρίσεων λόγω φύλου. Στην πρώτη σελίδα του πρώτου φύλλου γράφει: «ΖΗΤΟΥΜΕ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ, ΑΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΙΣΑ ΚΑΙ ΟΛΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΔΡΑ».

Οι γυναίκες αυτές ήταν αστές φεμινίστριες στην πλειονότητά τους, προέρχονταν από τα μεσοαστικά στρώματα της χώρας μας και αγωνίζονταν για την αναβάθμιση της θέσης των γυναικών σε μια εποχή ιδιαίτερα δύσκολη για τις γυναίκες λόγω της στέρησης βασικών και θεμελιωδών δικαιωμάτων. **Σ' αυτά τα πρώτα βήματα αν και συμμετέχουν και γυναίκες της εργατικής τάξης, στον γυναικείο χώρο πρωταγωνιστούν και επικρατούν μορφωμένες γυναίκες της αστικής τάξης.** Έτσι, κάτω από την επίδραση των αστικών και μικροαστικών αντιλήψεων προβάλλονται προοδευτικά για την εποχή τους αιτήματα, με κυριότερα

αυτά για το δικαίωμα στην εκπαίδευση και την ψήφο. Ως ιδεολογική βάση, η αστική τάξη αναδεικνύει την αντίθεση ανδρών-γυναικών και υποστηρίζει την άρση της ανισότητας μέσα από μεταρρυθμίσεις, στο πλαίσιο, όμως, του υπαρκτού κοινωνικού συστήματος. Το κίνημα αυτό γρήγορα έχασε τα όποια ριζοσπαστικά στοιχεία του και έφτασε να ασχολείται με τη φιλανθρωπία, τον εθελοντισμό και τον πολιτισμό.

Οι γυναίκες της γειτονιάς του Ψυρρή, της Αγίας Ελεούσας, της Πλάκας, του Θησείου, των αγροτικών Αμπελοκήπων και της Καλλιθέας: σιδερώτριες, πλύστρες, μοδίστρες, πουκαμισούδες, παντρεμμένες, χήρες, αστεφάνωτες, δασκάλες, κοριτσάκια και «μισότριβες»,

Στο διήγημα Ιατρεία Βαβυλώνας κάνει λόγο για γιατρούς που δίνουν εκτρωτικά φάρμακα (άτοκα) και προφυλακτικά (ασπίδας). Στο τελευταίο του γέρου κάνει λόγο για τις σχέσεις των ανθρώπων που ζούσαν στα ερειπωμένα σπίτια του Ψυρρή, **Τὸ «Ἰ διόκτητο» (1925) (Ἀπαντα, τ. 4),**

ΤΟ «NAMI» ΤΗΣ! Ναί, ἐνθυμοῦμαι τὴν μικρὰν κορασίδα, τὴν ὁποίαν ἔβλεπα τόσον συχνὰ νὰ ἔρχεται ν' ἀγοράζῃ ὀψώνια εἰς τὸ γειτονικὸν μπακάλικο. Ἦτον κόρη Ἰταλοῦ καὶ Ἑλληνίδος. Τὸν πατέρα της δὲν εἶδα ποτέ· εἶχα μάθει ὅτι ἀπουσίαζε διαρκῶς, εἰς Λαύρειον νομίζω, ἢ εἰς τὸν Ἴσθμόν. Τὴν μητέρα της τὴν ἔβλεπα πάντοτε εἰς τὴν γειτονίαν· ἦτον μία ὠχρά, λεπτὴ, μὲ μικρὸν ἐκφραστικὸν πρόσωπον, ὅλο μᾶτια καὶ φρύδια, καὶ μορφασμοὺς περὶ τὰ χεῖλη. Ἔκαμνε, νομίζω, τὴν σιδερώτριαν.

ΠΟΙΑ ΕΚ ΤΩΝ ΔΥΟ

Ἐντούτοις, μὲ ὄλον αὐτὸ τὸ ρόδινον κάλλος της, αὕτη εἰργάζετο καθημερινῶς εἰς τὸ ἐργαστήριον ὑποδηματοποιῶν τῆς πολυτελείας, παρὰ τὴν ὁδὸν Σταδίου. Ἦτο βιοπαλαίστρια ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων, ἡ πτωχὴ κόρη. (1906)

Ο ΧΟΡΟΣ ΕΙΣ ΤΟΥ Κ. ΠΕΡΙΑΝΔΡΟΥ

Ὁ ἐξάδελφός του κ. Περιάνδρος, ἀμφίβολον ἂν εἶχε ποτὲ λεπτὸν ἐπάνω του. Εἶχε δύο ἢ τρεῖς οἰκίας, πολλὰς χιλιάδας εἰς τὴν Ἔθν. Τράπεζαν, καλὴν σύνταξιν ἀπὸ τὸ δημόσιον, καὶ τινα οἰκόπεδα, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἀποκτήσει ὅταν διετέλει εἰς οἰκονομικὴν ὑπηρεσίαν· περιουσίαν ἄνω τῶν 300 χιλ. Ὁ φρόνιμος γέρον συνήθιζε νὰ λέγῃ:

Ἄς ἐπανέλθωμεν ὀπίσω. Τὴν Καθαρὰν Τρίτην τοῦ 188... τὸ πρῶν, συνωμίλου, ὡς συχνὰ συνέβαινε, μὲ τὸν κ. Περιάνδρον. Ἦμεθα οἱ δύο μας. Μοῦ διηγήθη τὴν συνήθειαν τὴν ὁποίαν εἶχε νὰ δίδῃ κατ' ἔτος χορὸν εἰς τὴν οἰκίαν του τὴν τελευταίαν Κυριακὴν, τῆς Τυρινῆς, καὶ μοῦ περιέγραψε τὰ κατὰ τὸν ἐφετινὸν χορὸν, τῆς προχθὲς Κυριακῆς.

— Πρέπει νὰ συμμορφουταί τις μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς... Δίδω ἕνα χορὸν αὐτὴν τὴν Κυριακὴν, κάθε χρόνον, στὸ σπίτι. Ὀφείλει τις νὰ κρατῇ τὴν θέσιν του. Ἐρχονται πέντ' ἕξι φιλικαὶ οἰκογένειαι, καθὼς καὶ μερικοὶ νεαροὶ κύριοι, ἄγαμοι. Χορεύομεν διαφόρους Εὐρωπαϊκοὺς χορούς... Αὐτοὶ οἱ χοροὶ οἱ

ντόπιοι, φίλτατέ μου, είναι μία μονοτονία αφόρητος. Μία άρμάθα από ανθρώπους, εκεί, ώσάν κρομμύδια ή σκόρδα, που κάνουν ένα κύκλον άργά, πολύ νωθρά, χωρίς έννοιαν. Ο Ευρωπαϊκός χορός έχει ζωηρότητα, φίλτατε, έχει χάριν, έχει σίκ... Οφείλει τις να βαδίζει με τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς... Κρατοῦμεν τὴν θέσιν μας... Ο Ευρωπαϊκός χορός είναι μία απόλαυσις... Περισσότερον ζαλίζεσαι νὰ τὸν βλέπης... ἀλλὰ μίαν ζάλην εὐάρεστον... Λαμβάνουν ἀφορμὴν τὰ ζεύγη νὰ γνωρίζωνται, νὰ παίρουν θάρρος... Δίδεται ἀφορμὴ ἀναπτύξεως σχέσεων, πολλάκις συνάπτονται καὶ συνοικέσια. Στὸ σπίτι μου ἐγνώρισεν ὁ κ. Πατρακίδης, πρόπερσι, τὴν κόρην τῆς κυρίας Τριπόντε, τὴν νύκτα τῆς τελευταίας αὐτῆς Κυριακῆς... τῆς Τυρινῆς, ὅπως τὴν λέτε σεις. Τὴν δευτέραν ἑβδομάδα τῆς Σαρακοστῆς ἔκαμαν ἀρραβῶνα, καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὑπανδρεύθησαν... Στὸ σπίτι μου εἶχον γνωρισθῆ πρὸ ἐτῶν ὁ κύριος καὶ ἡ κυρία Πραματοπούλου. Στὸ σπίτι μου ἔκαμαν γνωριμίαν πρὸ χρόνων πολλῶν ὁ κ. Μαϊμόπουλος μετ' τὴν κυρίαν Παϊδάκη, ὑπανδρον ἤδη... Μετ' ὀλίγον καιρὸν, ἡ κυρία Παϊδάκη ἐχώριζε τὸν ἄνδρα τῆς, κ' ἐνυμφεύετο τὸν κ. Μαϊμόπουλον... Φέτος εἶχαμεν ἕνα ἐπεισόδιον εἰς τὸν χορὸν. (1905)

ΟΙ ΔΥΟ ΔΡΑΚΟΙ—Ἔτσι; Ἄ, κριμα, τί καλὸς ἄνθρωπος! Εἶχε φέρει καὶ τὴν φαμίλια* του ἀπ' τὴν

πατρίδα. Μιὰ γυναικούλα καλή, φρόνιμη· ὁμορφὴ δὲν ἦτον, μὰ ἡ γνώμη τῆς — ἕνα κομμάτι

μάλαμα. — Μὰ ἔτρωγε ξύλο, ἀλήθεια!... Ἄ, Θεέ μου, τί θυμὸς ἦτο ἐκεῖνος τ' ἄνδρός τῆς! Τί

τουρκογένατο! Δαιμόνιο, ἄλλο πρᾶμα! Τὴν ἔδερνε, τὴν ἐστουμποῦσε, καθὼς ἦτο γερμένη στὸ

κρεβάτι, ἄρρωστη, ὕστερα τὴν ἔρριχνε κάτω στὸ πάτωμα, καὶ τὴν χτυποῦσε μετὰ χέρια, τὴν

κλωτσοῦσε μετὰ πόδια, τὴν ἀφάνιζε, τὴν ἔλυνε. Καὶ θαρρῶ πὼς ἦτο καὶ γαστρομένη, δυὸ-τρίω

μηνῶν. Πὼς ἐβαστοῦσε, ἡ χριστιανή, τόσο ξύλο!... Κριμα! ζήλεια ἦτο τάχα, τί νὰ ἦτο; Τί δαιμόνιο

τὸν ἔπιανε;... Τέτοιος καλὸς ἄνθρωπος! (1906)

ΟΙ ΚΟΥΚΛΟΠΑΝΤΡΕΙΕΣ

Μέσα, εἰς τὸ βάθος, ἐκατοικοῦσε ἡ κυρα-Ζαφείραινα, μετὰ τὴν κόρην τῆς, τὴν Εὐγενικούλαν. Δὲν ἦτον σπιτονοικοκυρά, οὔτε κἂν σωστὴ ὑπενουκιάστρια, μόνον ἐντολὴν εἶχε νὰ ἐπιστατῆ εἰς ὅλην τὴν μάνδραν, νὰ εἰσπράττη τὰ ἐνοίκια ἀπὸ τὰς πέντε ἢ ἕξ χαμογείους τρώγλας, τὰς ἀραδιασμένας κατὰ μῆκος τῆς αὐλῆς, καὶ εἶχε τὸ προνόμιον νὰ κατοικῆ αὐτὴ εἰς τὴν σχετικῶς καλυτέραν κάμαραν, καὶ νὰ πληρώνη εὐθηνότερον κάπως ἐνοίκιον.

Τὰ ἄλλα χαμόγεια κατεῖχον τελευταῖοι ἐργατικοὶ ἄνδρες, χωρὶς οἰκογενείας, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον φιλησυχιοί. Μόνον εἰς τὸ δεύτερον δωμάτιον ἀπὸ τῆς εἰσόδου τῆς αὐλῆς ἐκατοικοῦσε μίαν ζωντοχήρα, χωρισμένη ἀπὸ τὸν ἄνδρα τῆς, ἡ Πολυτίμη, ὅπως ἔκαλεῖτο.

Ἄφηνε τὴν γυναικᾶ του νηστικήν. Τὴν ἄφηνε σβηστήν. Ἀργοῦσε τὸ βράδυ στὰ καπηλειά, καὶ τὴν ἄφηνεν ἐπὶ ὥρας μοναχὴν τῆς. Αὐτὴ ἦτον τεσσάρων μηνῶν ἐγκυος, καὶ λιγουροῦσε ἡ καρδιά τῆς. Ἡ μάννα τῆς, βαρυνθεῖσα ν' ἀκούη τὰ παράπονά τῆς, τὴν ἐβλασφήμησε πολλὰς φορὰς, τὴν ἐφασκέλωσεν, αὐτὴν καὶ τὸν ἄνδρα τῆς, καὶ τὴν προκοπὴν τῆς, τῆς ἔρριπτεν ὅλα τὰ ἄδικα, ὅτι αὐτὴ καὶ μόνη πταίει, καὶ τέλος ἀπεφάσισε μίαν ἐσπέραν, χωρὶς μήτε εἶδησιν νὰ δώσῃ εἰς τὸν σύζυγον, καὶ τὴν ἐκουβάλησεν, αὐτὴν καὶ ὅλα τὰ ἐπιπλα μαζί, καὶ πάλιν πλησίον τῆς, διὰ νὰ τὴν «ξεγεννήσῃ».

Ἐξενοδούλευεν, ἔπλεκεν, ἔρραπτε κ' ἐζούσε. Εἶχε κάμει ἐπ' ὀλίγους μῆνας πλησίον οἰκογενείας ἐν Ἀθήναις, ὡς ὑπηρέτρια ἢ μαγειρίσσα. Δύο ἢ τρεῖς φορές εἶχε παρουσιασθῆ στήν κάμαράν της ἕνας νεαρῶτατος ξανθός, μὲ λεπτόν μύστακα. Αὐτὴ εἶπεν ὅτι ἦτον πατριώτης της, σχεδὸν ἀδελφός της, ὁ «Βασιλάκης της», μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε συνανατραφῆ. Ἦτον νέα, κοντὴ, μελαχροινὴ, μὲ πρόσωπον «ἀγορίσιο», ὅμοιον μὲ ἀγενεῖου νεανίσκου.

—Ἡ βρωμοῦσα! ἢ μπαλαρίνα! ἢ λεγάμενη! πού εἶναι βγαλμένο τὸ νάμι* της, ἐδῶ καὶ στήν Πόλη! Θαρρεῖ πῶς εἶναι τὰ μοῦτρά της!... Κ' ἔχει στόμα νὰ πῆ γιὰ τὸ κορίτσι, τὸ δικό μου!... Αὐτὴ κι ὁ Βασιλάκης της! πού ἔβγαλε τὴν πεντούγια ἀπ' τὴν πόρτα, γιὰ νὰ ἔρχεται τὴν νύχτα ὁ καυκός της!... Πού τὴν ἐκουβάλησε στήν ἀστυνομία ὁ ἄνδρας της!... Καὶ της ἔκαμε ὁ καυκός της μιὰ σκηνή, κ' ἔβαλε τίς φωνές, σὰ δαιμονισμένη!... Κ' εἶχε βγάλει τὴν πεντούγια ἀπ' τὴν αὐλόπορτα, γιὰ νὰ ἴσχει ἑλεύθερα, νύχτα καὶ σκοτάδι, ὁ πῶς-τόνε-λένε, ὁ ξάδερφός της! Γιατί, μωρή, τὴν ἔβγαλες τὴν πεντούγια;

Κάθε ἡμισὺ λεπτόν ἐπανήρχετο εἰς τὸν μονόλογον ἢ «πεντούγια», ἢ τὸ μακρὸν μάνδαλον τῆς αὐλοθύρας, καὶ κάθε πέντε δευτερόλεπτα ἐγένετο λόγος διὰ «τὸ πηγάδι».

Ὁ Στέλιος ἀλήθεια διέπρεπε καὶ εἰς τὸ νὰ ἐκφωνῆ λόγους ἐπικηδεῖους εἰς τοὺς νεκροὺς δι' ὅσους δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ εὑρεθοῦν ἄλλοι ρήτορες. Εἶχε τῶ ὄντι πολὺ τὸ ρητορικόν, εἰς τὴν στάσιν καὶ τὴν ἀπαγγελίαν, καὶ εἰς ὅλον τὸ ἄτομόν του. Τὸ ὕφος δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ τὸ τῆς ἐπιστολογραφίας, εἰμὴ ὅτι εἶχε πλείονας ὀνομαστικὰς ἀπολύτους καὶ ἀνακόλουθα. «Τὸ λοιπὸν ἀκούσατε, εὐλογημένοι χριστιανοί, πῶς ἢ μακαρίτις αὐτὴ, ἢ ἀείμνηστος νεκρά, ἔχουσα φόβον Θεοῦ καὶ ἀνατρέφουσα τὰ τέκνα της ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου, ἦλθεν ὁ καιρὸς νὰ πληρῶσῃ τὸ κοινὸν χρέος. Προπέμποντες γοῦν ἡμεῖς αὐτὴν σήμερον, μέλλει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη καὶ ἄς εἴπωμεν ὅλοι ἐν εὐλαβείᾳ καὶ φόβῳ Θεοῦ τό: Αἰωνία ἢ μνήμη τρίς...»

Τοιοῦτους ἐπικηδεῖους εἶχε πολλοὺς εἰς τὸ θυλάκιόν του ὁ Στέλιος, ἤρκει νὰ εἶναι βέβαιος, ὅτι θὰ ἔβγαине κάτι τι, ἔστω καὶ δίδραχμον ἢ ὀλιγώτερον... Ἀλλὰ δὲν ἦτο ρήτωρ μόνον διὰ τοὺς νεκροὺς. Ἦτο καὶ διὰ τοὺς ζῶντας.

Εἰς τὰς ἐκλογὰς τοῦ 189... ἐχώθη ὅλος μέχρις ἀγκῶνων καὶ γονάτων, καὶ ἠγωνίσθη τὸν ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον εἰς τοὺς λόγους του ὠνόμαζεν, ὅπως καὶ αἱ ἐφημερίδες τοῦ κόμματος, «τὸν εὐγενέστατον τῶν ἀγῶνων». Ἐγύριζεν ἀπὸ καφενεῖον εἰς καφενεῖον καὶ ἠγόρευε. Μίαν μάλιστα φοράν, ὡς διηγείτο ὁ ἴδιος, παράδοξον πρᾶγμα τοῦ συνέβη. Ἀπὸ τὴν συγκίνησιν, ἀπὸ τὴν ρητορικὴν τὴν πολλήν, ἀνευ ἄλλης αἰτίας, ἐνῶ ἐδημηγόρει ἐντὸς καφενεῖου, ἔξαφνα, χωρὶς νὰ τὸν σπρώξῃ τις, ἔπεσε κάτω καὶ ἔμεινεν ἐπὶ ὥραν ἀναίσθητος... Ἄλλοι ἔλεγαν, ὅτι εἶχε φάγει ἐν γρονθοκόπημα ἀπὸ ἕνα κουτσαβάκην ἀντιφρονοῦντα, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβῃ. Ὅταν τὸν ἀνήγειραν καὶ ἦλθεν εἰς τὰς αἰσθήσεις του, δὲν ἐνθυμεῖτο πλέον ἐκ ποίας ἀφορμῆς εἶχε πέσει κάτω.

Εὐτυχῶς, τὸ κόμμα ἐνίκησε, καὶ ἦλθεν εἰς τὰ πράγματα. Εἰς τὸν Καλοχεράκην εἶχαν ὑποσχεθῆ μίαν θέσιν καλὴν, ἀλλὰ δὲν τοῦ τὴν ἔδωκαν. Ὁ κύρ Μικέλης τὸν ἐπαρηγόρει καὶ πάλιν.

Τὴν εἶχε στεφανωθῆ τὴν Κούλαν ὁ δικός της κ' ἔμεινε μίαν βραδιὰν μαζί της κ' ὕστερα ἔγινεν ἄφαντος, δι' οὐδ' λόγους αὐτὸς γνωρίζει· ἢ νέα δὲν ἤξευρε τίποτε. Κ' ἢ Μαριγούλα, τὸ καλὸ κορίτσι, ἔμεινε χωρὶς ἀρραβωνιαστικὸν ἀπὸ προχθὲς τὸ βράδυ. Εἶχε κάμει κονάκι στὸ σπίτι τους, κόττα-πίττα, ἀπὸ μῆνας πολλοὺς. Κ' ἢ Γαρουφαλιὰ ἦτον ἄνανδρη γυναίκα, ἕνα κορίτσι τὸ εἶχεν, αὐτὴν τὴν Μαριγούλαν καὶ μοναχὴν. Τσουμπλέκια, μπαρδάκια*, ρουχικά, ὅλα τὰ ἔδιδεν· εὐχαριστημένη ἦτο νὰ φύγῃ αὐτὴ μὲ ἕνα φουστάνι ἀπὸ μέσ' ἀπὸ τὸ σπίτι· ἤρκει μόνον νὰ τὴν ἔπαιρνε. Κατ' ἀρχὰς τοὺς εἶχεν ὑποσχεθῆ νὰ γίνῃ ὁ γάμος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου· ἔπειτα ἀνέβαλε τοῦ Ἁγίου Φιλίππου· ὕστερα εἶπε τὰ Χριστούγεννα. Τελευταία εἶπε τίς Ἀπόκριες. Καὶ σὰν ἦρθαν οἱ Ἀπόκριες, ἐπερίμεναν νὰ πῆ τὴ Λαμπρὴ· ἀλλ' αὐτὸς ἔκαμε καλύτερα· ἔγινεν ἄφαντος.

Τὴν Πέμπτην ἐκείνην, τὴν πρὸ τῆς Ἀπόκρῆς, τὴν ὥραν ποῦ ὁ κρῦος Καρνάβαλος ἐβγήκε νὰ περιδιαβάσῃ εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν, εἰς μίαν παρὰμερον συνοικίαν, εἰς ἓνα στενὸν δρομίσκον τῆς πόλεως, ἐφάνη ἡ γυνὴ μὲ τὴν «Ἐλεοῦσαν». Κρατοῦσα τὴν ἀγίαν εἰκόνα, ἐξῆλθε κι αὐτὴ εἰς περιοδείαν. Φαίνεται ὅτι ἐγνώριζεν ἐκ μακρᾶς πείρας, ὅτι πολλὰ πλάσματα κατοικοῦντα εἰς τὰς συνοικίας τὰς σκοτεινάς, εἰς τὰς ἀνηλίους τρώγλας, πλάσματα παραπονεμένα, ἐξ ἀτυχιῶν, ἐξ ἐλλείψεων πολλῶν, ὧν πρώτη ἡ ἐλλείψις φορέματος, δευτέρα ἡ ἐλλείψις ἀρραβωνιαστικοῦ, τρίτον δὲ ὅλαι ὁμοῦ αἱ ἄλλαι ἐλλείψεις — ὅτι πολλὰ τοιαῦτα πλάσματα δὲν θὰ ἐπήγαιναν νὰ ἴδωσι τὸν «Καρνάβαλον» καὶ τὰ «Κομιτᾶτα», καὶ ὅτι τὰ πλάσματα αὐτὰ θὰ ἦσαν διατεθειμένα νὰ δράξωσιν ἅμα προσφερομένην τὴν παραμυθίαν τὴν ἐκ τῆς θρησκείας. Καὶ ἡ ὥρα ἐκείνη τῆς μεγάλης συρροῆς εἰς τὰ κέντρα, τῆς μεγάλης ἐρημίας εἰς τ' ἀπόκεντρα, τῆς ἐφαίνετο καταλληλοτάτη διὰ τοιαύτην ἐπίσκεψιν.

ΧΩΡΙΣ ΣΤΕΦΑΝΙ Εἰς τὰς Ἀθήνας, ὡς γνωστόν, ἡ πρώτη Ἀνάστασις εἶναι γιὰ τὶς κυράδες, ἡ δευτέρα γιὰ τὶς δοῦλες. Ἡ Χριστίνα ἡ Δασκάλα ἐφοβεῖτο τὰς νύκτας νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, μήπως τὴν κοιτάξουν, καὶ δὲν ἐφοβεῖτο τὴν ἡμέραν, νὰ μὴν τὴν ἰδοῦν. Διότι οἱ κυράδες τὴν ἐκοίταζαν, οἱ δοῦλες τὴν ἐβλεπαν ἀπλῶς. Εἰς τοῦτο δὲ ἀνεύρισκε μεγάλην διαφορὰν. Δὲν ἤθελεν ἢ δὲν ἠμποροῦσε νὰ ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὰς κυρίας, καὶ ὑπεβιβάζετο εἰς τὴν τάξιν τῶν ὑπηρετριῶν. Αὐτὴ ἦτο ἡ τύχη τῆς.

Ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου εἶχεν ἀνάγκην ἀπὸ τὰς συστάσεις τῶν κομματαρχῶν διὰ νὰ διορίζεται δασκάλα, εἰς τῶν κομματαρχῶν τούτων, ὁ Παναγῆς ὁ Ντεληκανάτας, ὁ ταβερνάρης, τὴν εἶχεν ἐκμεταλλεῦθῃ. Ἄμα ἥλλαξε τὸ ὑπουργεῖον, καὶ δὲν ἴσχυε πλέον νὰ τὴν διορίσῃ, τῆς εἶπεν: «Ἐλα νὰ ζήσουμε μαζί, κι ἀργότερα θὰ σὲ στεφανωθῶ». Πότε; Μετ' ὀλίγους μῆνας, μετὰ ἓν ἐξάμηνον, μετὰ ἓνα χρόνον.

Ἐκτοτε παρῆλθον χρόνοι καὶ χρόνοι, κ' ἐκεῖνος ἀκόμη εἶχε μαῦρα τὰ μαλλιά, κι αὐτὴ εἶχεν ἀσπρίσει. Καὶ δὲν τὴν ἐστεφανώθη ποτέ. Αὐτὴ δὲν ἐγέννησε τέκνον. Ἐκεῖνος εἶχε καὶ ἄλλας ἐρωμένας. Κ' ἐγέννα τέκνα μὲ αὐτάς. Ἡ ταλαίπωρος αὐτὴ μανθάνουσα, ἐπιπλήττουσα, διαμαρτυρομένη, ὑπομένουσα, ἐγκαρτεροῦσα, ἔπαιρνε τὰ νόθα τοῦ ἀστεφανώτου ἀνδρός τῆς εἰς τὸ σπίτι, τὰ ἐθέρμαιναν εἰς τὴν ἀγκαλιάν τῆς, ἀνέπτυσσε μητρικὴν στοργήν, τὰ ἐπονοῦσε. Καὶ τὰ ἀνέσταινε, κ' ἐπάσχιζε νὰ τὰ μεγαλώσῃ. Καὶ ὅταν ἐγίνοντο δύο ἢ τριῶν ἐτῶν, καὶ τὰ εἶχε πονέσει πλέον ὡς τέκνα τῆς, τότε ἤρχετο ὁ Χάρος, συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν ὄστρακιάν, τὴν εὐλογιάν, καὶ ἄλλας δυσμόρφους συντρόφους... καὶ τῆς τὰ ἔπαιρναν ἀπὸ τὴν ἀγκαλιάν τῆς. Τρία ἢ τέσσαρα παιδιά τῆς εἶχαν ἀποθάνει οὕτω ἐντὸς ἑπτὰ ἢ ὀκτῶ ἐτῶν. Κι αὐτὴ ἐπικραίνετο. Ἐγήρασκε καὶ ἄσπριζε. Κ' ἔκλαιε τὰ νόθα τοῦ ἀνδρός τῆς ὡς νὰ ἦσαν γνήσια ἰδικά τῆς. Κ' ἐκεῖνα τὰ πτωχά, τὰ μακάρια, περιῖπταντο εἰς τὰ ἄνθη τοῦ παραδείσου, ἐν συντροφίᾳ μὲ τ' ἀγγελούδια τὰ ἐγχώρια ἐκεῖ. Ἐκεῖνος οὐδὲ λόγον τῆς ἔκαμνε πλέον περὶ στεφανώματος. Κι αὐτὴ δὲν ἔλεγε πλέον τίποτε. Ὑπέφερεν ἐν σιωπῇ. Κ' ἔπλυνε κ' ἐσυγύριζεν ὅλον τὸν χρόνον. Τὴν Μεγάλην Πέμπτην ἔβαπτε τ' αὐγὰ τὰ κόκκινα. Καὶ τὰς καλὰς ἡμέρας δὲν εἶχε τόλμης πρόσωπον νὰ ὑπάγῃ κι αὐτὴ εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Μόνον τὸ ἀπόγευμα τοῦ Πάσχα, εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἀγάπης, κρυφὰ καὶ δειλὰ εἰσεῖρπεν εἰς τὸν ναόν, διὰ ν' ἀκούσῃ τὸ «Ἀναστάσεως ἡμέρα» μαζί μὲ τὶς δοῦλες καὶ τὶς παραμάννες. (1896)

Τὴν πρωίαν ἐκείνην εἶχε σηκωθῆ μὲ ἀπόφασιν νὰ πάγῃ νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν νοννάν τῆς, ἣτις ἦτο ἀρχόντισσα ἔχουσα οἰκίαν εἰς τὰ Πατήσια. Ἦρχοντο Χριστοῦγεννα, ἐπεθύμει νὰ τὴν φιλεύσῃ κάτι τι. Τί ἄλλο ἀπὸ αὐγὰ, εἰς τὴν πραγματείαν τῶν ὁποίων εἶχεν εἰδικότητα; Ἦξευρεν ὅτι θὰ εὔρισκεν ἐκεῖ τὸν νοννόν τῆς, τὸν υἱὸν τῆς γρᾶιας, ὅστις θὰ ἐφιλοτιμεῖτο νὰ τῆς πληρώσῃ καλὰ τὸ δῶρόν τῆς. Ἐμέτρησεν ὅσα αὐγὰ εἶχε, καὶ τὰ εὔρε δεκατέσσαρα.

ΠΑΤΕΡΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ!

— Μπαρμπα, βάλε μου λίγο λαδάκι μὲς στὸ γυαλί, εἶπε ἡ μάννα μου, γιατί δὲν ἔχουμε πατέρα στὸ σπίτι.

Δὲν ἦτο τὸ μόνον παιδίον, τὸ ὁποῖον ἤρχετο εἰς τὸ μικρὸν ἐκεῖνο παντοπωλεῖον τῆς ὁδοῦ Σ..., κατὰ τὴν δυτικὴν ἐσχατιὰν τῆς πόλεως. Πτωχαὶ γυναῖκες ἔστελναν συνήθως τὰς πενταετῆς ἢ ἑπταετῆς κορασίδας τῶν διὰ τὰ ὀψωνίσουν. Συνέβαινε καθ' ἑσπέραν νὰ κάθημαι ἐπὶ ἡμίσειαν ὥραν καὶ πλέον, συνομιλῶν μὲ δύο ἢ τρεῖς φίλους, πίνοντας τὸ ὀρεκτικὸν τῶν, εἰς τὸ μικρὸν μαγαζεῖον, ἐνίστε δὲ νὰ λαμβάνω ἐκεῖ τὸ λιτὸν δεῖπνόν μου. Πολλάκις τριετὴ νήπια ψελλίζοντα τὰ ἔστελναν αἱ προκομμέναι αἱ μητέρες τῶν, μὲ ἐπικίνδυνα ποτήρια ἢ φιαλίδια εἰς τὰς χεῖρας, διὰ ν' ἀγοράσουν κασί ἢ λάι ἢ λυκάζι. Ἐν τούτων ἐζήτει νὰ τοῦ δώσουν ἓνα κουμπι(σκουμβρί), ἄλλο ἐζήτει μιὰ πεντάρα πίτα (σπίρτα). Τὴν γλώσσάν τῶν μόνος ὁ νεαρὸς παντοπώλης, ὁ φίλος μου, ἦτο ἱκανὸς νὰ τὴν ἐννοῇ. Ὁ ἴδιος ἐσπλαγχνίζετο ἐνίστε καὶ ἔστελνε προπομποὺς τοὺς ἰδίους τοῦ ὑπηρέτας ἕως τὴν θύραν τῶν μικρῶν παιδίων, διὰ νὰ φθάσουν ταῦτα ἀσφαλῶς εἰς τὴν μητέρα τῶν.

ΜΙΑ ΨΥΧΗ

Ἡ γραῖα, ἣτις ἔσωζε πολλοὺς τῶν ὀδόντων τῆς, ἀφοῦ ἔφαγε τηγανητὸν ὀψάριον καὶ αὐγὸν (συνήθεια εἶναι νὰ μὴ κρεοφαγῶσιν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον μέλους τῆς οἰκογενείας, εἰς τοὺς τηροῦντας τὰ παλαιὰ ἔθιμα ἑλληνικῶν οἴκων), ὕστερον ἤρχισε νὰ μασᾷ ὀλίγα ἀμύγδαλα· κ' ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχεν οἶνος, ἐσώζετο ὁμως ἀπὸ τῆς ἐσπέρας τῆς παρηγοριᾶς (τῆς τοῦ νεκρωσίμου δεῖπνου μετὰ τὴν κηδείαν), ἐσώζετο, λέγομεν, ὀλίγη μαστίχα, ἡ γραῖα ἐζήτησε νὰ τῆς δώσουν νὰ πῖνῃ διὰ νὰ ξεπλύνῃ τὰ δόντια τῆς. Καὶ εἰς τὴν παρατήρησιν τῆς κόρης τῆς, τῆς Μαρίνης, εἰπούσης ὅτι δὲν πίνουν μαστίχαν μετὰ τὸ δεῖπνον, ἡ γραῖα ἀπήντησεν, ὅτι εἰς τὴν Ρωσίαν, ὅπου εἶναι καλοὶ χριστιανοί, ἔχει ἀκουστά τῆς ὅτι ἄλλο ἀπὸ ρακὴν δὲν πίνουν.

Προσεφέρθη ἡ μικρὰ φιάλη, καὶ ἡ γραῖα, σιγὰ-σιγὰ, ἐρρόφησε τρία μικρὰ ποτήρια. Ἐλεγεν ὅτι τῆς ἐπόνει ἡ ψυχὴ τῆς, καὶ τῆς ἔκαμνε καλόν... Ὁ Τάσος ὁ πρωτότοκος τῶν υἱῶν τῆς κυρίας Εὐφροσύνης ἔλειπεν, εἶχεν ἐξέλθει μετὰ τὸ δεῖπνον, καὶ δὲν ἐπέστρεψεν ἀκόμη. Ὁ ἄλλος, ὁ Μῆτσος, εἶχε κατακοιμηθῆ. Καὶ αὐτὸς εἶχε ζητήσῃ νὰ ἐξέλθῃ, ἀλλ' ἡ μήτηρ τὸν παρεκάλεσε νὰ μείνῃ, νὰ μὴ ἀφήσῃ τὰς τρεῖς γυναῖκας μόνας τῶν. (1891)